

menšina, anebo lidé na okraji gádžovské společnosti, a ti obvykle nepředávají to nejkultivovanější, co v českém jazyce a kultuře je. Samozřejmě že to, co říkám, neplatí stejnou měrou pro všechny Romy ani pro všechny Čechy – gádže. Jakmile se začne hovořit kolektivně o jakékoli pospolitosti, národu, skupině, vždy to svádí ke zkreslujícímu zobecnění. Na druhé straně určitý obecný model funguje a v menší či větší míře v nejrůznějších specifických podobách prokmitne konkrétní skutečnosti. A tak obecný model bilingvní, bilingvní romské osobnosti prokmital i v naší komunikaci s Ilonou. Vždycky jsem se cítila volněji, lépe a inspirovaněji, když mluvila romsky. (Nikdy jsem se jí ovšem nezeptala, jak můj romský projev působí na ni a nepocituje-li nepříjemně jeho kulturní zploštěnost.)

Ilonina životopisná a zároveň etnologicky nesmírně zajímavá vyprávění jsem jezdila natáčet několikrát za rok po dobu osmi let. Průběžně jsem je přepisovala z magnetofonu a narůstaly mi stránky a posléze i fascikly romských textů. Při přepisování jsem znovuprožívala trans jako při Ilonině vyprávění. Zároveň jsem čím dále tím více pocitovala, že se nesmírně proviním na Iloně, na Romech i na Neromech, pokud její výpověď nesdělím dál. Z vybraných částí jsem sestavila hodinový rozhlasový pořad. Česky převyprávěla Ilonu paní Dana Medřická. Ačkoliv byl pořad vyslán v noci na VKV, přišlo na něj mnoho krásných ohlasů. Rozhodla jsem se, povzbuzena pobídkou redaktorky Mirky Präusové, zpracovat vyprávění knižně. Nebylo to jednoduché. Na prvním místě mi přicházelo zatěžko jakoukoli informaci vypustit. Všechny mi připadaly důležité pro poznání nejen Ilony, ale hlavně Romů, jejich kultury, zvyklostí, způsobu života, pocitů, světonázoru. Nelehké bylo převést lapidární jednoduchost romštiny do češtiny a zároveň zachovat neobyčejnou schopnost Ilonky Lackové zacházet s mateřským jazykem tak, že za slovy je cítit nevyslovené a nevyslovitelné. Konečně jsem se bála, co řekne Ilona, až si rukopis přečte. Nebude nic namítat proti zveřejnění některých informací, které mi sdělila soukromě? Kámen mi spadl ze srdce, když Ilona s rukopisem souhlasila.

Knížka byla ukončena v roce 1986.

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ

P. S.

Mi del o Del bacht sastipen,

o jilo phundrado achalipnaske the kamibnaske

Dej Bůh štěstí a zdraví,

srdce otevřené porozumění a lásce

I / Moji příbuzní

*Bachtalo manuš, so les
hin lachi familija*

**Šťastný člověk, který má
dobrou rodinu**

UNIVERZITA KARLOVA
KNIHOVNA SPOLEČENSKÝCH VĚD
T. G. MASARYKA V JINONICÍCH
U KRÍŽE 8, 158 00 PRAHA 5

Měla jsem moc dobrou rodinu

Můj dědeček se jmenoval Andrej a babička Bora. Tatínek se jmenoval Mikuláš a maminka Marie. Mně dali jméno Ilona, protože to bylo tehdy v módě. Ve stejném roce jako já se v naší osadě narodilo pět děvčátek a tři jsme se jmenovaly Ilona.

Otec neuměl číst. Babička ho sice dala do školy, protože dědeček býval jako dítě hraběcím sluhou, jenže tatínek přišel do první třídy a měl se naučit nazpaměť básničku. Maďarsky, protože tehdy byly na Slovensku maďarské školy. Básničku se nenaučil, a tak ho učitel přehnul přes koleno a nasekal mu rákoskou. Tatínek ze školy utekl a už se tam nikdy nevrátil.

Tatínek byl vynikající hudebník. Hrál první housle, uměl i na violu, na basu, na cimbál. Od svých čtrnácti let hrál s dědečkem v kapele.

Bylo nás deset dětí. Nejstarší Jožka se narodil v Rusku, umřel, když mu bylo sedmnáct let. Ďulka umřel v sedmi měsících. Pak já, Maruša, Tono, Haňuša, Adámek a Vilma. A ještě s námi vyrůstaly dvě dcery z tatínkova prvního manželství Ema a Marga.

Když jsem se narodila, zděsila se maminka, jak jsem černá. Myslela, že to je špína, vzala louh a drhla mi tvářičku, až prý jsem byla samá krev. Ječela jsem na celou osadu. Přiběhla babička, tatínkova maminka: „Proboha, co to děláš?“ Popadla mě a odnesla mě k sobě do komůrky.

„Když to dítě je tak strašně černý!“ bědovala matka.

„A co bys chtěla? Je to přece romské stvoření!“

Moje maminka byla běloučká, protože pocházela z polského ro-

du. Varšavský sirotek. Její matka umřela při porodu, otec dva roky nato. Ujal se jí strýc. Když vypukla válka, povolali strýce k vojsku. Mamince bylo tehdy čtrnáct let, narodila se v roce 1900. Strýček jí zavázal do sáčku rodný list a pár zlatek, sáček jí pověsil na krk a řekl: „Možná že se ještě uvidíme, ale možná že ne.“ Políbil ji, odešel a už se neviděli.

Varšava byla vybombardovaná a sirotčinec, kde matka žila, evakovali do Moskvy. Chovanky šily rukavice a mundúry pro frontu. Na elektrickém stroji. Už tehdy existovaly elektrické šicí stroje! Nejdříve přespávala děvčata v továrně, potom je rozmístili do ruských rodin. Maminka se dostala k osamělé Rusce do malého dřevěného domečku na kraj Moskvy.

Můj tatínek mezitím bojoval na frontě. Totiž nebojoval, protože se mu bojovat nechtělo. Byl přece hudebník, a ne mordýř! Při jednom útoku padla spousta vojáků. Tatínkovi se nic nestalo, nebyl ani škrábnutý, ale svalil se k zemi a dělal, že je zabitý. Ti opravdu zabítí padali na něj, ležel zaživa pohřben pod mrtvolami. Rakousko-uhersí vojáci ustoupili a území obsadili Rusové. Odklízeli mrtvolky. Tatínek, jak pod nimi ležel, byl už také víc mrtvý než živý, ale dýchal. Nějaký Rus ho chytil za kabát a zeptal se: „Bolnyj?“ Tatínek jenom kývl hlavou. Vzali ho do zajetí a to si právě tatínek přál.

Avstryjáci – tak se říkalo rakousko-uherským zajatcům – dělali na jednom velkostatku nedaleko Moskvy. Pracovali na polích a starali se o dobytek. Tatínek vyprávěl, že v polích byla strašná spousta hadů. Had je džungalo. Ohyzdný, něco, čeho se Romové strašně bojí a štítí. Je to Nečistá síla. Tatínek se samozřejmě taky bál.

„Nikolaji,“ zeptal se ho ruský dozorce, „bojíš se hadů?“ Ruku měl za zády, držel v ní velkého černého hada a chystal se ho dát tatínkovi za krk.

„Já a bát se hadů!“ povídá tatínek. „Já s hady obchodoval. U nás jedí hady hrabata a knížata a já je pro ně chytal!“ Skutečnost byla taková, že můj dědeček jako malý kluk chytal pro hraběte Pálffyho žáby. Z toho si vzal tatínek poučení o hraběcí stravě. „Jenomže vaši hadi – to je proti našim hadům fraška! U nás je had, že ho neunesou čtyři praporčíci! A když hada pečou – myslíš, že se vejde na jeden pekáč? Omyl! Našeho hada musíš péct v peci, kde se vypalují cihly. Ale když potom sníš sousto, hned ztloustneš o kilo!“

Ruský dozorce jenom valil oči a tak se styděl za méněcennost

jejich hadů, že toho ubohého tvora pustil z ruky a nechal ho uniknout. Tatínek se pak pro jistotu přihlásil k práci ve chlévě, aby na něj náhodou na poli nezaútočil had, jakého neunesou ani čtyři praporčíci.

Tatínek byl ovšem muzikant, a ne pacholek od krav. Přál si hrát. A protože si to opravdu přál, za několik dní se na statku namanul jakýsi potulný harmonikář, Rus, tatínek se k němu přidal, zmizel ze statku a potom spolu táhli krajem a hráli po krčmách.

Tatínek měl obrovsky cenné housle. Byl by prý za ně dostal deset tisíc rublů, kdyby je byl prodal. Už nepamatuji, jak k nim přišel, ale celý život na ně vzpomínal.

Jednou se vdávala mamincina kamarádka. Pozvala na svatbu toho ruského harmonikáře a mého tatínka, aby jí hráli. Moje nastávající maminka na té svatbě měla úlohu družičky. Jakmile se tatínek na maminku poprvé podíval, jakmile ji poprvé spatřil, dočista se zbláznil. Zbláznil se do ní, protože moje maminka byla nesmírně krásná. Bílá, zářivá, měla dlouhé, světlé, husté vlasy, štíhlou postavu, asi tak velká jako já. Tatínek okamžitě věděl, že to je ta pravá a jediná žena, se kterou bude nadosmrť žít.

Tatínek už měl v Šariši ženu a dvě dcery. Vzal si chudou Slovenku. Ale jakmile odešel do války, dala jeho první žena obě holčičky k naší babičce a začala žít s jiným. Babička to nechala tatínkovi vzkázat na frontu a on byl velice zničený. Když ale pak uviděl mou maminku, byl rád, že ho jeho první žena nečeká.

Skončila kamarádčina svatba a maminka se ubírala domů, do dřevěného domečku. Tatínek šel zpovzdálí za ní. Vešla do domku, zamkla za sebou dveře – a tatínek věděl, kde bydlí.

Příštího dne tam přišel, dříve než se dělnice vracely z továrny. Přinesl litr vodky, dal ho bytné a řekl, že ji zabije houslemi, když ho nepustí do světničky té zlatovlasé Polky. Bytná vzala litr vodky a pustila tatínka dovnitř. Schovala ho pod postel, zamkla za ním a odešla někam pryč.

Maminka se vrátila z továrny. Šlo jí na patnáctý rok. Byla zbožná, protože ji vychovávala jeptišky v sirotčinci. Měla postel s nebesy, klekla na postel a začala se modlit. Když se domodlila, vylezl tatínek zpod postele a řekl: „Máňo, od téhle chvíle jsi má věrná žena a já jsem tvůj věrný muž.“ A pak s ní dělal, co chtěl. Maminka se bála, plakala, ale tatínek řekl: „Nikdy v životě už tě nepustím ze svých rukou.“ A tak se

stalo. Ti dva spolu v lásce zestárli, a když maminka zemřela, umřel otec šest neděl po ní, protože bez ní nedovedl existovat.

Jak se patří, narodil se jim za devět měsíců můj nejstarší bratr Jožka. Jenomže maminka najednou tatínkovi utekla. Proč mu utekla, mi neřekl ani on, ani ona. Tatínek ji hledal jako šílený. Měsíc bloudil po Moskvě, ve dne v noci, dům od domu. Měsíc nespal, nejedl, jenom chodil a hledal maminku.

Jednou večer přišel k takovému malému, zchátralému domečku, nakoukl oknem a co nevidí – maminka ohřívá na plotně čajíček mému malému bratříčkovi. Tatínek vzal svoje umělecké housle, které stály deset tisíc rublů, rozbil jimi okno, sklo se rozlítlo na všechny strany, housle pukly, ale to bylo otci jedno, proskočil oknem a řekl: „Máno, pojedíš se mnou do Šariše!“

Jak přijela maminka do Šariše

Vypukla Velká říjnová revoluce. Tatínek s maminkou a další lidé od nás se ubírali k domovu. Šli pěšky. Neměli co jíst, pekli si zdechlé koně. Ale tatínek řekl, že raději umře, než aby jedl koňské maso. Rom, který jí koňské maso, je degeš, nečistý, nejposlednější z posledních. Každý žužo Rom, čistý Rom, se ho štítí a ani žebrák, pokud je slušný, se nenapije vody v jeho domě. Natožpak aby si od něho vzal jídlo.

Nakonec naše vojáky naložili do dobytčáků a v květnu dorazili do Prešova. Babička, tátova maminka, myslela, že otec není naživu. Strašně pro něj plakala, protože to byl její jediný syn. Jediné dítě. Nevím, jak je to možné – naši Romové tehdy mívali dvanáct, patnáct i víc dětí, a tatínek byl jedináček. Babička pro něho pět let plakala, až z toho úplně ohluchla. Teprve když tatínka uviděla na nádraží v Prešově, sluch se jí vrátil.

Na nádraží se tísnily davy lidí. Všichni přišli přivítat navrátilé vojáky. Maminka stála vedle tatínka, bylo jí sedmnáct let, měla na sobě kostýmek z bílého rypsu – dlouhá sukně, přiléhavý kabátek, na hlavě bílý šál po své matce, který celý život střežila jako oko v hlavě. V náručí chovala mého bratra. Vypadala jako panenka Maria. Lidé se rozestoupili a dívali se na ni.

Babička měla spoustu peřin, byly nastlané až ke stropu. Když maminku přivedli do osady, babička ji na ty peřiny posadila, Romové z osady se namačkali do babiččina domku, posedali si na zem a dívali se na mou maminku, jak sedí nahoře na peřinách a září bělobou.

A maminka se dívala na ně. Oněmělá hrůzou. Celou dobu neměla ani tušení, že tatínek je cikán. Řekl jí, že je Doktor. A skutečně Doktor byl, protože se tak jmenoval. Mikuláš Doktor. Maminka myslela, že přijede do lékařského přepychu – a zatím se ocitla v cikánské osadě. Měla strach, že ji cikáni snědí. O Romech kolovaly nejrůznější a nejhrůznější fámy: že kradou děti, že jsou lidojedi a kdovíco ještě. Maminka plakala a říkala mému dvouletému bratříčkovi: „Co budeme dělat? Cikáni nás zabijou. Snědí tě!“ A bratříček prý říkal: „Kdyby mě chtěli sníst, tak těm cikánům uteču!“ A říkal to romsky! Prý mluvil za měsíc romsky jako kterékoli jiné dítě z osady. Mamince trvalo déle, než se naučila naši řeč. Co já ji pamatuju, mluvila romsky plynně, ale do smrti měla polský přízvuk.

Na maminku se přišla podívat také tatínkova první žena. Hezky s ní promluvila a zeptala se jí, nechce-li vychovávat její dvě dcery. Že prý už od nich odvykla za tu dobu, co je měla babička u sebe. Maminka přikývla, ani nevěděla na co. Netušila, že tatínek už měl předtím ženu a dvě dcery. Ze samé lásky jí to zapomněl říct. Obě moje poloviční sestry zůstaly u nás, maminka s nimi zacházela jako s vlastními a všichni jsme vyrůstali v lásce. Dodnes se k sobě chováme jako sourozenci. Tátova první žena žila se svým mužem v jedné vsi u Prešova, žádné děti už neměli. My se s ní nevidali, ale špatně se o ní u nás nemluvalo.

Babička s maminkou si jedna druhé vážily, ale nemilovaly se. Když byla maminka z doslechu, říkala o ní babička: ta bláznivá Polka! Neměla maminku ráda hlavně proto, jak bláznila při praní prádla. Maminka jeden den večer prádlo namočila, druhý den vyvářela a prala, pak máchala v několika vodách a třetí den, když prádlo proschlo, žehlila. Takhle vyvádět ji naučily jeptišky. Ostatní ženské z osady praly u potoka louhem. Mlátily prádlem o hladké balvany a jejich prádlo bylo popravdě řečeno stejně čisté jako mamincino. A vypráno měly raz dva. Maminka ovšem tvrdila, že prádlo může být čisté jenom tehdy, když se pere tak, jako pere ona. Budiž. Pravda je, že její prádlo přímo zářilo.

Maminka prala v komůrce, kam se uchýlil děda s babičkou, když se naše rodina začala rozrůstat. Nám přenechali větší místnost a sami se stáhli do komory. Při praní přešoupla maminka babičku a dědu do sednice, kde mezi námi dětmi neměli žádný klid. Babička nadávala: „Ať jí pámbu ruce zpřeráží, aby nemohla takhle řídit s tím praním! Ať jí v mozku vyhnijou ty panské manýry! Polka bláznivá!“ Babička nejspíš tyhle kletby nemyslela vážně, protože maminka v životě neměla přeraženou ruku a do smrti v ní nevyhnula její úzkostlivá čistotnost.

Když jsem byla malá, měla jsem jeden velký ideál: abych uměla prát jako maminka. Abych měla prádlo také tak běloskvoucí. Ještě jsem si přála, abych uměla šít jako ona. Romové v osadě byli velice chudí. Všichni nosili staré šaty po sedlácích. A když je úplně zedrali, vyžebrały ženské další obnošené hadry. Nové šaty se kupovaly jenom na svatby a na pouť. Nikdo u nás nevěděl, co je to jehla nebo nit. A naše maminka byla vyučená švadlena, celou válku šila v továrně vojenské mundúry. Ženské z osady za ní chodily a říkaly: „Máňo, sprav mi sukni, lížu tvý srdíčko! Máňo, zašij mi blůzu!“

Maminka se zlobila: „Vem jehlu a zašij si to!“

„Joj, Máňo, copak se v mý domácnosti najde jehla?“ Jehla stála peníze a Romové tehdy peníze neměli. Za práci u sedláků dostávali brambory, mléko, trochu mouky, tvaroh, sem tam vajíčko. Kdepak peníze! A když přišli k nějaké koruně, koupili sůl, petrolej, tabák, věci každodenní potřeby. Nač jehlu? Maminka půjčovala ženským jehly, učila je navlékat a šít. Když ovšem měla být někde pouť, sehaly se peníze stůj co stůj – za sběr, za léčivé byliny, za maliny či houby, nebo co právě rostlo v lese. Ženské si koupily látku a zase chodily za maminkou: „Joj, Máňo, ušij mi šaty!“ A maminka šila. Nové šaty rozložila na babiččiny duchny. Troje čtvery z pableskujícího atlasu. Mně se to ohromně líbilo a představovala jsem si, že, až budu velká, budu mít také na vysoko nastlaných duchnách rozložené atlasové šaty, které jsem sama našila pro ženské v osadě. To byl tedy můj první životní ideál: abych uměla prát a šít jako moje maminka s bělounkou tvářičkou a s dlouhými světlými vlasy.

Jednou maminka tatínkovi utekla. Bylo to tak: Dvě tři selky ve vsi měly šicí stroj. Maminka k nim chodila šít. Půjčovaly jí šicí stroj za to, že jim zadarmo šila. Někdy toho šití měla tolik, že zůstala u selky přes noc. Brala s sebou nejstaršího bratra Jožku, co se naro-

dil v Rusku. O mě se starala babička. Spala jsem u ní v komůrce a měla mě stále na očích pro případ, že by mou matku napadlo zase mě drhnout louhem, abych zbělala. Jednou řekla maminka, že jde k selce šít a že zůstane přes noc. Bratra vzala jako obvykle s sebou. Tatínek seděl u okna na lavici a opravoval housle. Najednou se zničehonic zvedl a vyběhl ven. Utíkal na četnickou stanici, povídá: „Rychle telefonujte financům na polskou hranici, utekla mi žena!“

„Co tě to napadá, Mikluši,“ povídá četník, „jak to víš? Ke komu by tvá žena utíkala, vždyť už tam nikoho nemá! A přece by tu nenechala tu malou černou holku!“ Tím myslel mě.

„Proboha, zavolejte tam! Já cejtím, že utekla!“

Četník tedy zavolal financům – a taky jo! Chytili maminku tři kroky před polskou hranici.

Mně byly tehdy asi čtyři roky, neměla jsem pojem z toho, co chtěla maminka udělat. Ale když mi o tom později vyprávěla, strašně jsem plakala: „A to bys mě byla opustila?“ vzlykala jsem. Maminka rozevřela modlitební knížku, měla v ní založený pramínek černých vlasů. „Tvoje vlásky,“ řekla, „ustříhla jsem si je s sebou na památku. Byla bych se pro tebe vrátila.“ Ještě teď je mi do pláče, kdykoli si vzpomenu, že nám maminka chtěla utéct.

Maminka měla strašně ráda našeho nejstaršího bratra Jožku. Byl velice chytrý, dobře se učil a byl krásně bílý. Vychodil osm tříd a maminka ho dala zapsat na gymnázium. To bylo něco nevídaného. Cikánský kluk – a gymnázium! To se prostě vymykalo všem tehdejšími obyčejům. A také málokterý Rom měl peníze, aby dal dítě studovat. My na tom byli s penězi trochu líp než ostatní lidé z osady. Tatínek chodil do Prešova hrát po hospodách – každý den, pěšky, sedm kilometrů tam, sedm kilometrů zpátky. Přinesl tedy nějakou tu korunu. Maminka pracovala u sedláka, já jí pomáhala, po večerech šila a pletla pro vesničany svetry s norským vzorem – a tak poskládala peníze na bratrova studia.

Jenomže co se nestalo! Bratr měl za kmotra statkáře. Romové si brali za kmotry bohaté sedláky, protože kirvo, kmotr, byl povinen dát kmotřenci alespoň práci, ne-li nějaký dáreček. Jožkův kmotr jel jednou v zimě do lesa na dříví. Bratr šel samozřejmě s ním, aby mu dříví naložil. Les ležel na příkrém svahu. A jak táhli volí s námahou vůz do kopce, zlomil se jednomu chomout. Kmotr poslal Jožku do dvora pro jiný chomout. „Raz dva ať jsi zpátky!“ poručil. Bratr se-

běhl z kopce, popadl chomout, dal si ho na krk a utíká do kopce. Když vyšlapal kopec, byl strašně zchvácený a určiený. Chtěl se trochu zchladit, a tak jedl sníh. Dostal prudký zápal plic a za tři dny umřel. Umíral těžce. Ležel v agónii a nemohl dokonat.

„Nemá s někým vyřízené účty,“ řekla babička, „proto nemůže odejít. Musel by se vracet na zem a jeho duše by neměla klid.“ Všichni jsme věděli, komu je dlužen odplatu za svou smrt. Matka šla zavolat kmotra. Bránil se, nechtěl jít. Ale selka se bála Boha, a tak nakonec šla s matkou k našemu umírajícímu Jožkovi. Přišla a odprosila ho, bratr se na ni podíval a skonala.

Maminka pro něj strašně plakala. Plakala pro něj celý život.

Co je to vlastně Čedona?

Když jsem byla malá, měla jsem nejraději dědečka. Dědeček byl vznešený člověk. Jako chlapec posluhoval hraběti. Jeho bratranec – syn bratra dědečkovy maminky – chodil chytat raky a nosil je panstvu na zámek. Dědečka bral s sebou. Dědeček byl malý černý hošíček, velice černý, a to se právě hraběnce zalíbilo. Udělali si z něho páže. Servíroval jim na stůl a naučil se od nich maďarsky. Když se pak vracel do osady, všichni Romové se kolem něho seběhli a musel vypravovat, jak se jezdí v kočáře, jaká jídla hrabata jedí, jak vypadá vidlička, jaké nosí hraběnky šaty, jak vytahují obočí, jak vzdychají a jak krčí nos – prostě všechno, co se na zámku děje. Na zámku pobýval vždycky jenom dva tři měsíce v létě, protože jinak žilo panstvo ve Vídni. Pro Romy byl život na zámku exotika – a pro zámecké pány byli exotika naši Romové. Čím černější, tím zajímavější. Mě také chtěla hraběnka za služku. Řekla mamince, že mě s sebou vezme do Vídně a že tam udělám štěstí. Ale maminka o tom nechtěla ani slyšet.

Když bylo dědečkovi osmnáct let, oženil se s babičkou a začal pracovat ve mlýně. Kromě toho měl kapelu a chodil hrát na svatby a na vesnické zábavy.

Dědeček měl babičku strašně rád. Nikdy v životě ji neuhodil, ačkoliv by si to byla občas zasloužila. Babička pila. Dědeček nepil – a byl to chlap, babička, ženská – a pila! Každý den vypila deci rumu

na knížku. Chodila k Židovce, co prodávala kořalku, Židovka zapsala každé deci rumu do knížky, a když dědeček dostal ve mlýně výplatu, šel a zaplatil, co babička za měsíc propila.

Když babička dědečka rozzlobila, neuhodil ji, ale řekl: „Ty jedna Čedono!“ Co to znamená, nikdo neví. Nevěděl to ani dědeček, ani babička, ale babičku to vždycky strašně rozčílilo. Jednou zase něco provedla a dědeček povídá: „Ty jedna Čedono!“

Druhý den časně ráno, sotva dědeček odešel do mlýna, babička mě vzbudila: „Vstávej, děvenko, tvůj děda mi řek Čedono a já od něj uteču! Půjdeme do Chmiňan.“ Ve Chmiňanech bydlela dcera babiččiny sestry – ještě žije, může jí být devadesát let. „K dědečkovi už se nikdy nevrátíme!“

Já plakala, nechtěla jsem jít, dědeček byl ke mně moc hodný, kupoval mi bonbóny, já vždycky nastavila sukýnku a on mi je do ní nasypal. „Já chci zůstat u dědečka!“ naříkala jsem. Ale babička mě popadla za ruku a musela jsem jít. Šly jsme samozřejmě pěšky. Chmiňany jsou od nás asi deset kilometrů.

Jdeme, jdeme, v dálce už byly vidět první chmiňanské baráčky a já se dala do breku, že mě bolí nohy.

„To nevadí,“ povídá babička, „sedneme si trochu a najíme se.“ Usadily jsme se v trávě, babička vytáhla ze zástěry půllitrovku rumu, chleba – a hledá slaninu. „Kam jsem dala slaninu?“ zlobí se. „Že já ji nechala doma! Ilon, musíme se vrátit pro slaninu!“

„Babi, přece se nebudeme takovou dálku vracet pro slaninu! Stačí nám chleba. Mě bolejí nožičky.“

„To vydržíš! Myslíš, že tam nechám slaninu, aby ji tvůj děda sněd? Za to, že mi říká Čedono, mu budu nechávat slaninu? Kdybych se měla udávit, tak ji sním sama!“ Babička mě popadla za ruku a šlapaly jsme zpátky do Šariše. Doma sebrala slaninu a znova mě táhla do Chmiňan. Šla jsem, protože mi nic jiného nezbývalo.

V Chmiňanech se babička obřadně přivítala s dcerou své sestry, řekla, že odešla od dědečka, protože jí říká Čedono, a že už se k němu nikdy nevrátí. Pak povídá, že upeče langoše, protože má na ně chuť. Langoše jsou koláče plněné tvarohem. Já zapomněla, že mě bolí nohy, a šla jsem si hrát s dětmi. Měla jsem na sobě parádní šatičky, bílé s červenými puntíky, na sukýnce volánky. Maminka na nás sama šla a proti ostatním romským dětem jsme chodily oblékané jako princezny. A tak se kolem mě děti seběhly, sahaly si na

moje šatičky, chtěly si odloupnout puntík, dotýkaly se volánků anebo se jenom s úžasem dívaly. Když se nabažily šatiček, začaly jsme si hrát na honěnou. Že prší, nám vůbec nevadilo. Ale jak jsme se honily, uklouzla jsem a spadla do největšího bláta. Krásné puntíkaté volánkové šatičky na mně visely jako hadr na hadrošovi. Přišla jsem s brekem za babičkou.

„Cos to provedla, ty Čedono jedna!“ hořekovala babička. „Tvá matka mě zabije!“ Pak ze mě stáhla šatičky, vyprala je a dala sušit. Potom pekla dál langoše a byla spokojená.

Večer se otevrou dveře a ve dveřích – dědeček! Přišel si pro nás. „Proč jsi utekla?“ povídá mírně. „Biju tě snad, ženo moje?“

„Řek jsi mi Čedono, a dokud mi budeš říkat Čedono, tak se k tobě nevrátím.“

Dědeček slíbil, že babičce už Čedono říkat nebude, ale nezapřísáhl se. Ostatně babička věděla, že takovou přísahu od něj ani nemůže žádat.

Večer už jsme se domů vrátit nemohli, protože jsem ještě neměla suché šatečky. Přespali jsme v Chmiňanech a časně ráno, ještě před svítáním, jsme vyšli, aby to dědeček stihl včas do práce. Celou cestu mě nesl. Litoval mě, že jsem maličká a že mě bolí nožičky.

Dědeček dělal v osadě romského starostu, čhibala. Můj tatínek po něm pak tuhle funkci zdědil. Když byla bída a Romové neměli co jíst, chodili v noci a kradli sedlákům z pole brambory, kukuřici, okurky. Sedláci posílali do osady četníky, tatínek chodil s četníky po chatrčích a říkal: „Jen se důkladně podívejte! Najdete tady někde jedinou bramboru?“ Četníci opravdu nic nenašli, protože brambory byly dávno snědené, často i se slupkou. Sedlákům se sebralo z pole jenom tolik, aby se rodina aspoň jednou za den najedla. „Podívejte se, jak uboze žijou naši lidi – a podívejte se na ty vypasený sedláky!“ říkal tatínek četníkům.

Četníci nebyli od nás, nasadili je sem až odněkud z Čech, ve vesnici neměli žádné příbuzenstvo, a proto nemuseli nikomu stranit. Říkali: „Máš pravdu, Mikluši, ale příště ty brambory seberte tak, aby vás při tom nepřistihli.“

Některí sedláci byli strašně lakomí. Jednou mě jedna selka pozvala, abych jí pomohla s velkým úklidem; chystali svatbu. Drhla jsem podlahy, myla okna, klepala koberce. Bylo mi asi deset let.

Pak šel sedlák se selkou koupit koně, selka řekla: „Dodělej to tady a pak u nás přespí, my se vrátíme až zítra. Ale ne abys nám v komoře něco sebrala! Ničeho se ani nedotkneš, jinak tě Pámbu potrestá a budeš ještě černější, než jsi!“ Nenechala mi žádné jídlo a já se bála vstoupit do komory, aby mě Pánbůh nepotrestal. Když se příštího dne vrátili, měla jsem hlad jako slepý pes. A co mi dali? Talíř polívky a krajíc suchého chleba.

My doma jedli střídavě, nanejvýš dvakrát denně, ale hlad jsme chválabohu neměli. Jenom dědeček mě rozmazloval a nosil mi pamlsky. Můj dědeček umřel mladý. Bylo mi tehdy šest let. Když umíral, zavolal mě, abych ho šla políbit. Políbila jsem ho na rty a do dnes pamatuju, jak byl studený. Políbila jsem ho, zavřel oči a umřel. Lidé propukli v pláč. Měli dědečka rádi a vážili si ho, protože to byl vznešený, ušlechtilý a hodný člověk. Člověk jako on si zasloužil slavné rozloučení a také se mu ho dostalo. Dlouho a dlouho si Romové po celém kraji povídali, jak krásně odcházel dědeček na onen svět a jaký měl skvostný pohřeb. Mě navedli, abych bušila pěstičkami do rakve a volala: „Dědečku, vstaň, dědečku, vstaň!“ Věřila jsem, že opravdu vstane z rakve živý, a tak jsem bušila a volala, co jsem měla síly. Musela jsem si vždycky na chvilku odpočinout, a když jsem potom znova začala bušit do rakve, nové a nové porvy nářku a kvílení se rozlehly nad osadou.

Když dědečka třetího dne pohřbili, posypala maminka na noc zem ve světnici popelem. Podlahu jsme neměli, jenom udusanou zem. Každou sobotu jsme ji natírali žlutým jílem, zářila jako slunce. Podlahu neměl v osadě nikdo. „Uvidíme, jestli dědeček přijde,“ řekla maminka. „Podle stop v popelu.“ Mrtvý se totiž může proměnit v kočku, v psa, v ptáka, v noční můru, v cokoli chce. Podle toho za sebou nechává stopy kočičí, psí, ptačí. Anebo lidské. Může se vracet na zem i ve vlastní podobě, jenom do obličeje mu není vidět. Všichni Romové na tohle věří.

No a maminka tvrdila, že ráno našla v popelu dvě stopy. Lidské! Dědeček se na nás přišel podívat ve vlastní podobě. To znamená, že to byl hodný člověk, důstojný, a že se nemusel měnit ve psa.

Stejně ovšem maminka potom vykuřovala dům, protože mrtvý patří na onen svět a mezi živými už nemá co dělat. Dala na pokličku kousky jalovcových větévek s plody, zapálila je a po celém domku se šířila nádherná vůně.

Babička pro dědečka dlouho a dlouho plakala. Byla mladá, když zemřel. Mladá a krásná. Měla husté, černé, dlouhé vlasy. Když si sedala, musela dávat pozor, aby si je nepřisedla. Babičku si namlouvala spousta mužů z daleka široka, ale o nikom nechtěla ani slyšet. Do své smrti zůstala věrná dědečkovi. A mně se steskem říkala: „Vidíš, děvenko, teď už mi nemá kdo říkat Čedono.“

Přála jsem si žít v lásce jako oni

U nás v rodině – a vůbec mezi Romy – se o lásce nemluvalo, ale byli jsme rádi vedle sebe, rádi jsme se viděli. Všichni jsme byli propojeni takovým teplým chvěním, které neustále proudivo od jednoho ke druhému. Srdce nás spojovalo i se zvířaty, která s námi žila v osadě.

Členem naší rodiny byla Cita. Malinká čubička. Běhala s námi, nehnula se od nás na krok. Hrála si s námi na schovávanou, a když jsme pikali, vždycky jsme vyhráli, protože Cita každého vyčenichala ve vrbinkách nebo mezi chatrčemi.

Jenomže do kraje přišla vzteklina a bubeník vyhubnoval, že všichni cikánští psi budou utraceni. Museli jsme Citu odevzdat rasovi. Jeden za druhým jsme ji popořadě políbili na čelo. Když zašla, dlouho jsme pro ni plakali.

Byly jsme šťastné děti. Neustále jsme lítaly venku. V zimě v létě. Vychovávala nás nejenom matka a otec, ale celá osada. Jakmile kterýkoli dospělý slyšel, že nějaké dítě řeklo sprosté slovo, už ho napomenul: „Jak to mluvíš? Nestydíš se? Nevíš, co je paťiv?“ Paťiv – úcta, čest, slušnost – bylo zaklínadlo. Jakmile někdo nevěděl, co je paťiv, byl pre ladž – pro ostudu, a ostatní se ho začali štítit jako degeše, mrchožrouta. Takové napomenutí stačilo, abychom se zastyděli a odešly se sklopenýma očima někam do ústraní.

Měly jsme volnost a neměly. Protože už od pěti šesti let jsme chodily se ženskými na houby, na jahody nebo sbírat léčivé byliny. Chlapci od malička hráli. Takový špunt ještě ani pořádně chodit neuměl a už za sebou tahal housle.

Rodiče nás nikdy nebili. Romští rodiče netrestali děti bitím. Alespoň dříve ne. To už se muselo stát něco obzvláštního, aby dítě

dostalo výprask. Vypráví se taková anekdota: Učitel domlouvá romskému otci: „Proč tomu svému klukovi nenařežeš, když zlobí?“ A otec povídá: „Proč bych ho řezal? I bez toho ví, že jsem silnější než on!“

Pamatuju na jediný nářez v naší rodině. Dostal ho bratr Toňu a stalo se to takhle: Za mého dětství auta skoro nejezdila, ale přece jen tu a tam nějaký motorový vehikl přesupěl přes Šariš. Toňu si ještě s několika kluky vymyslel pitomou hru: že se položí přes most a budou čekat, až pojede auto. Kdo se nezvedne a neuteče, ten vyhraje.

Maminka dělala na poli a ženské z osady za ní přiběhly: „Máňo, tvůj kluk leží na mostě a čeká, až ho přejede auto!“ A hned kvílely a trhaly si vlasy, jako by už byl Toňu přejetý.

Maminka šla do vrbinek, uřízla si pěkný tenký prut, chytla kluka a našvihala mu na zadek. „Eště polezeš pod auto?“ „Ne!“ „Eště polezeš pod auto?“ „Néééé!“ – A to byl jediný výprask v naší rodině.

Když jsem zlobila já, strašili mě reznickým psem. Strašně ráda jsem jedla tlusté maso, asi proto, že jsme ho měli tak málokdy. Jednou uvařila maminka gomboda – vařené brambory se smíchají s moukou, nadělají se z toho žvanečky a ty se zavářejí do polévky. Tohle jídlo jsem od malička nenáviděla a dodnes nevezmu gomboda do úst.

Maminka mi nandala plný talíř a řekla: „Jez!“

„Nebudu, mně to nechutná!“ křičela jsem. Byly mi asi čtyři roky. „Jez!“ rozzlobila se maminka. A tak jsem do té polévky šlápla bosou nohou. „Že se nestydíš!“ křikla maminka. A já se rozbřečela. Brečela jsem dvě hodiny a ne a ne přestat. Tatínek mě vzal do náručí, nosil mě po světnici, utišoval mě a já pořád brečela.

Pak řekla maminka: „Dobře, když chceš jíst pořád jenom maso, vezmeš si za muže reznického psa!“

Polekala jsem se tak, že jsem přestala brečet. Řezník měl velkého psa, čuvače. Byl mnohem větší než já. Bála jsem se, že si mě opravdu přijde vzít za ženu – ale někdy jsem si říkala: a co když se promění v prince? Budu s ním žít na zámku a už nikdy nebudu muset jíst gomboda.

Babička nás strašila jinak. „Když budeš zlobit, sebere tě gádžo!“

(Onehdy jsem šla ve městě kolem banky. Venku stála paní s dítětem a dítě brečelo. Paní povídá: „Jestli hned nepřestaneš, sebe-

rou tě cikáni a snědí tě!“ Já k ní přišla a ptám se: „A to si z něj udělají cikánskou pečinku, cikánský žebírko, anebo ho snědí zasyrova?“ Paní se zastyděla, popadla dítě a zmizela za dveřmi banky. Mám-li být spravedlivá, musím přiznat, že naše ženské straší své děti podobně – jenom naopak. „Když budeš zlobit, sebere tě gádžo.“)

Od maminky jsem nebyla nikdy bita, ale bála jsem se jí. Byla přísná. Stačilo, aby se na mě podívala, a už jsem brečela někde v koutečku. Co maminka řekla, to se muselo stát. Měla takovou náuru, že ji každý poslouchal. I tatínek. Byl by za ni dal život, jak ji miloval, a přece i k němu byla tvrdá. Tatínek třeba poprosil: „Máňo, neudělala bys mi dneska vývar?“ „Dneska bude zelňačka!“ řekla maminka a tatínek se jenom usmál: „Dobře, Máňo, když chceš zelňačku, ať je po tvém.“

Já si na sebe chtěla například vzít nějaké šaty, které se mi líbily. A maminka řekla: „Ne! Dneska si oblečeš to a to!“ Kdybych se byla na kolenou plazila, musela jsem si oblíct to, co chtěla ona. Anebo přišel do módy nový účes, říkalo se mu antoniček: vlasy se zatočily do ruličky a připevnily se nahore na hlavě. Česaly se tak selské dcerky i naše romská děvčata, nebylo snad jediné mladé dívky, která by nenosila antonička. Chtěla jsem taky antonička, abych se nelíšila od ostatních, ale maminka řekla ne! Netroufla jsem si ji neposlechnout.

Proč byla taková? Nevím. Prostě byla taková. Sto lidí, sto povah. Ale je pravda, že na prvním místě jí vděčím za to, že jsem se dokázala v životě držet.

Maminka ovšem uměla také občas tropit šprýmy. V osadě byl chlapec, jmenoval se Pekár, a ten se strašně bál myši. Měl už ženu a děti, ale když viděl myš, vyváděl jako malý kluk. Maminka jednou chytila myš, držela ji za ocásek a utíkala za Pekárem. Pekár vřeštěl, jako by ho honil sám ďábel. Vletěl do chatrče, maminka za ním, skočil na pec a pec se pod ním probořila! Maminka jim pak musela nechat postavit novou.

Pekár byl syn Cibrikani, která se vyznala v léčivých bylinách a uměla vykládat sny.

Maminka měla za plotnou zazděnou pokladničku. Nikdo z nás o tom nevěděl. Do pokladničky házela krejčárky. Když jsme se za války museli stěhovat z vesnice, vybrala pokladničku, aby ji nikdo neviděl, a v nové chatrči pod lesem ji zase zazdila za pec. Teprve nedlouho před smrtí mi o tom všem řekla.

Nikdy jsem neslyšela maminku zpívat. Připadalo mi, že v sobě neustále chová nějaké trápení. Snad se trápila tím, že nemá žádné příbuzné. Občas říkala: „Já se vypravím do Polska a určitě tam najdu někoho z rodiny.“ Ale nedošlo k tomu.

Nikdy jsem neslyšela maminku zpívat, a přitom prý zpívala tak krásně! Nedávno k nám přišla sestra Ema, ta, co nám zůstala po tatínkově první ženě. Vypily jsme spolu dvě skleničky vína, já jí pustila gramofon, a že jsem byla v náladě, začala jsem zpívat podle desky. Sestra povídá: „Zpíváš hezky, holka, ale kdybys slyšela svou matku! To ti až běhal mráz a horko po těle, když ona zpívala!“ A já ji neslyšela zazpívat ani jedinkrát!

Maminku nikdy v životě nikdo nevyfotografoval. Zůstala po ní jen fotografie z občanského průkazu. Byla založená v její modlitební knížce. Jenomže knížku si vzala sestra Maruša a Marušiny děti fotografií někam zašantročily. Takže nemáme vůbec žádnou maminku fotku.

Jak říkám, maminka mě v životě neuhodila a tatínek mě uhodil jednou. A to se stalo tak: Naše osada byla veliká, proto u nás bylo vždycky hodně děvčat na vdávání. To znamená čtrnácti- patnáctiletých děvčátek. Jak bylo děvčeti šestnáct sedmnáct a nežilo ještě s mužem, strachovala se rodina, že jim zůstane pro purano ciral, na „zasmrádlý tvaroh“.

Čhaja – děvčata na vdávání – se večer co večer scházela u Heleny. Helena neměla děti a její muž chodil chytat v noci raky pro zámecké panstvo, a tak byl v jejich chatrči prostor pro schůzky. Helena už se bez nás ani neobešla, protože byla veselá, ráda se bavila, ráda zpívala, tancovala a chovala se jako mladá holka až do smrti. Hrály jsme si u ní na kuchni. To znamená, že jedna přinesla z domova trochu mouky, druhá brambory, třetí nějaký ten omastek, pekly jsme placky a pily k tomu bylinkový čaj. Samozřejmě že přišli také mládenci z osady. Ti zas přinesli hudební nástroje: jeden sebral otci housle, jiný violu, basu, hráli nám a my zpívaly a vzájemně jsme po sobě pokukovali, kdo by se ke komu hodil. Tvořily se dvojice a občas některá zmizela ve vrbinkách za osadou.

Ráno z toho byl poprask. Děvče se přiznalo matce – mezi Romy nebylo zvykem mít tajemství pro sebe – a matka už táhla provinilou dceru za vlasy přes celou osadu pre vatra – na společenské prostranství. Pre vatra se odehrávaly besedy, debaty, diskuse i dramata,

věci, které se týkaly všech. „Tvůj kluk zneuctil mou dceru!“ vykřikovala matka na celou osadu. „Já tu ostudu na své hlavě neponesu! Ještě dnes budou zasnuby!“ Chlapcova matka ječela: „Ty jsi ze své dcery vychovala kurvu, která mýmu poctivému synáčkovi popletla hlavu!“ Bratři, jejichž úkolem je hlídat čest sester, a tím čest celé rodiny, mlátili holku, aby každé oko vidělo, že její hanebný čin neschvalují. Lidé se vyhrnuli z chatrčí a obstoupili scénu, chvílemi trnuli se zaujetím divadelních diváků, chvílemi vykřikovali a hlasitě povzbuzovali tu nebo onu stranu jako fanouškové při sportovním utkání. Představitelé obou rodin, povzbuzení nadšením diváků, vytvořili z hádky skutečné divadlo. Rodily se neuvěřitelné nadávky a kletby: Ať ti vyroste hruška u srdce, ať ode dneška nemluvíš a jenom štěkáš, ať se ti roděj děti s prasečím ocáskem a podobně. Že to žádná z hereček nemyslela vážně, dokazuje skutečnost, že se u nás v osadě nenarodilo ani jedno dítě s prasečím ocáskem a nikomu nevyrostla hruška u srdce. A když přestala stačit slova, vyhrnuly ženské sukně a vystrkovaly na sebe nahá přirození. Na mostě nad naší osadou se zastavovali sedláci a bavili se cikánským divadlem... No a večer byly zasnuby. Ráno zapřísáhlí protivníci, a večer velkolepá oslava věčné spřízněnosti.

Můj tatínek byl fajnový člověk a požíval úcty jak mezi Romy, tak mezi sedláky. Řekl: „Děvčata, kdyby některá z vás uvalila na mou ubohou hlavu takovou hanbu, tak se zabiju.“ A já měla tatínka nade všechno ráda, proto jsem mu nikdy takovou ostudu neudělala.

Někdy jsem chodila k veselé Heleně mezi čhaja, děvčata, ale většinou jsem doma četla. Byla jsem jediná z osady, kdo četl knihy.

Na námluvy k nám přicházeli i přespolní chlapci. Jednou přišli tři mládenci z Kapušan, celou noc se bavili u Heleny a ráno, když se chystali k vlaku, povídá někdo: „V předním domku na kraji mají také děvčata. Jděte se tam podívat.“ Mysleli tím mě, Marušu a Haňušu. Mně šlo na šestnáctý rok. A tak mládenci zaklepalí u nás na dveře. Já ještě četla. Přehodila jsem přes sebe záplatovaný župánek, který mi maminka přešila ze staré sukně po selce. Otevřela jsem dveře. Za dveřmi neznámí chlapci.

Nevím, co to do mě vjelo, povídám: „Pojďte dál a sedněte si u nás. Slepice sice nemáme, ale když si nesednete, přestanou nám slepice snášet.“ Nevím proč, dostala jsem veselou náladu. Ani jsem se nezeptala, odkud jsou. A chlapci povídají, že pospíchají na vlak

domů do Kapušan, a abych je prý šla doprovodit. Bylo časně ráno, léto, žně, chystala jsem se na pole stavět panáky. Povídám, že musím na pole, slíbila jsem to naší selce.

„Jen pojď s náma, děvčátko hezoučké!“ usmál se na mě urostlý, světlý chlapec. Ani na něm nebylo vidět, že je Rom. Na stole stála vázička s lučnými kytkami. Vzal si fialovou slzičku panenky Marie a zastrčil si ji do klopy. Oblékla jsem se, Maruša také a šly jsme s nimi k vlaku.

Měli jsme dvě místnůstky a komůrku. V přední místnosti jsme spaly my děti, v zadní tatínek s maminkou a v komůrce babička. Maminka zaslechla, že se vpředu něco děje. Zburcovala otce: „Vstávej, Mikluši, tvoje dcery odcházejí s nějakými výrostky. Utíkej za nima!“ A hnala tatínka za námi. Ani se nestačil about, utíkal v jedné botě, druhou nohu měl bosou. My se už drápali po svahu nahoru na most.

„Okamžitě domů!“ křičí tatínek. „Copak jste běhny, abyste běhaly s cizíma klukama!“ Tatínek sundal tu jednu botu a hodil ji po mně. Snad mě ani nechtěl trefit, chtěl mě jenom upozornit, že jde za mnou. No ale trefil mě do zad. Skoro jsem to necítila. Sebrala jsem botu a vracím se. A tatínek tu stojí a po tvářích mu tečou slzy. Protože po mně hodil botou a protože mě to určitě bolí. Přišli jsme domů a tatínkovi pořád tekly slzy. „Vidíš,“ povídá mamince, „kvůli tobě jsem tomu děvčeti ublížil! Co je na tom špatného, že jde mládence doprovodit k vlaku. Naše dcera nám hanbu neudělá.“

Já si to vzala tak strašně k srdci, že kdyby za mnou byl přišel hrabě ze zlata, nebyla bych s ním šla. Měla jsem tatínka moc ráda.

A ten urostlý, světlý mládenec, který vzal slzičku panenky Marie z naší vázy, si mě vzal za tři roky za ženu.

Maminka umřela v roce 1957. Bylo jí padesát sedm let. Nestonala, žádná vážná nemoc – zedřela se. Celý život pracovala, ani na chvíli se nezastavila. Jedla málo. Když nebylo co jíst, říkala: „Já nemám hlad,“ a rozdělila všechno mezi nás děti. A pak, nikdy se nevyrovnala se smrtí mého bratra Josefa, co se narodil v Rusku a byl tak krásně bílý.

Když maminka zemřela, přestal tatínek mluvit. Seděl a díval se jedním směrem. Do smrti už nepromluvil ani slovo. Zemřel šest neděl po mamince.

II/ Dětství a mládí v Šariši

*Bachtalo manuš,
so barol gi'enca pherasenca*

Šťastný člověk, který vyrůstá
s písni a umí se radovat

Šarišští Romové

Kaj but Roma, odoj gil'i šund'ol –

Kde je mnoho Romů, tam je slyšet píseň.

Barval'ipen lovenca, čoripen gil'enca pherasenca –

Bohatství jsou peníze, chudoba písně a žerty.

Rom nane ňigda korkoro –

Rom není nikdy sám.

Te man nane, joj man dela, te la nane, me la dava –

Když nemám já, dá mi ona, když nemá ona, dám jí já.

Rom Romeske te merel na dela –

Rom Roma umřít nenechá.

Čalo vod'i feder sar čale goja –

Nasyčená duše je lepší než nasyčená střeva.

Denně jsem kolem sebe slychala moudrá slova, která nám byla oporou v bídě a chudobě, učila nás brát život tak, jak přichází, prožívat okamžik a být spokojení. Bída nás vedla k tomu, abychom si pomáhali a vážili si jeden druhého. A protože se tato přísloví či průpovídky říkaly i v ostatních osadách, mysleli si Romové, třeba byli sebechudší, že jejich osada je ta nejlepší a nejšťastnější, a nenechali se zviklat ani veřejným míněním širokého kraje. Každá osada měla totiž přídomek podle toho, jací Romové tam žili, čím se živili, co jedli a jak se chovali. Naše osada měla hrdý titul lavutariko vatra – hudebnická osada, i když se polovina našich Romů živila nádenickými pracemi. Jako všichni Romové, s výjimkou dvou tří osad, kde se

handlovalo s prasaty, jsme žili z ruky do úst, ale přesto jsme si mysleli, že není nad šarišské Romy.

Šariš byla veliká vesnice a říkalo se jí vznešeně varošis – městečko. Pod mostem na kraji vesnice byla naše cikánská osada. Ani jedna romská rodina nebydlela v obci. To dříve neexistovalo, aby Rom bydlel mezi gádži. Žili jsme v osadě sami pro sebe.

Selské děti si s námi nehrály. Pokřikovaly na nás: „Cigán more lapsa, predal koňa za psa!“ Házely po nás kameny a my zase házely kameny po nich. Ke rvačkám mezi jejich a našimi rodiči ovšem nikdy nedošlo. Pámbu chraň, kdyby se byl cikán odvážil vztáhnout ruku na sedláka! Byli by nám vypálili osadu. A tak jsme se raději drželi zpátky.

Do naší osady nikdy v životě žádný gádžo nevkročil. Jedině četníci. Anebo bubeník, když přišel vybubnovat nějaké nařízení. Pokud někdo občas dostal dopis, došel pošták na most nad osadou a volal: „Hééééj! Miklušova holka tu má dopis!“ A my jsme se pro něj vyšplhali nahoru po svahu. Stejně tak naše gádžovské kmotry na nás pokřikovaly z mostu, když nás přišly pozvat k okopávání brambor.

Před válkou byli v Šariši čeští četníci. Jednou k nám přišli do osady něco vyšetřovat. Tatínek právě hrál a já zpívala. Tyhle chvíle jsem měla ohromně ráda. Četníci zůstali stát pod oknem a poslouchali. Tatínek je uviděl, pozval je dál. Zaklepali, vešli a smekli. Něco nevidaného! Smekli u cikánů! Tatínek uměl pár českých písniček, mě naučil Strahováčka a Teče potůček bublavý, a tak jsme jim udělali koncert. Četníci byli úplně naměkko. (Neměli v Šariši žádné příbuzné, chudáčci!) Tatínek potom povídá: „Podívejte se na ty cikánské děti, jak mají vystouplý žebírka a bříška nafouklý od hladu! A vy byste jim chtěli zavírat rodiče?“ – „Máš pravdu, Mikluší,“ řekli četníci.

Kolem četnické stanice byl švestkový sad. Četníci si chtěli přivydělat, a že tedy ty švestky prodají do sběrný. Přišli si pro nás do osady, abychom šli česat. Peníze nám za to nedali, ale mohli jsme sníst švestek, kolik se do nás vešlo. Gádžové pokřikovali na četníky: „Pochkejte, až vám ta holota cikánská nenažraná sní švestky i s listím a s větvema!“ Záviděli nám, že nám četníci nadržují.

Když vznikl slovenský stát, museli čeští četníci odjet. Tatínek pro ně plakal. Šel je doprovodit na nádraží a po cestě jim hrál. Sed-

láci mu proto nadávali. Po četnicích přišli žandáři a ti nás Romy nezáviděli.

V osadě bylo padesát šedesát chatrčí a v nich žilo dobrých šest set duší. Chatrče jsme si stavěli z nepálených cihel, z valek. Lesy patřily bohatým sedlákům, ze dřeva jsme stavět nemohli, bylo drahé. Jílu bylo všude kolem dost, valek jsme mohli mít, kolik jsme chtěli. Na výrobu valek se specializovala jedna romská rodina. To ovšem nebyli amare Roma – naši Romové – a nepovažovali jsme je za žuže Roma – za čisté Romy. Bydleli na druhém konci obce, pod Bikošem, a jedli zdechliny. My se jich štítily. Dostali obecní chatrč a vyráběli nepálené cihly pro celé městečko. Tehdy totiž i mnozí sedláci stavěli z valek. Na takové selské stavení spotřebovali ovšem i deset tisíc valek. Nám stačilo tisíc: místnost a komora. Tisíc nepálených cihel stálo padesát korun.

Naše osada se – jako většina osad – rozrostla během několika generací z jedné rodiny. Proto se u nás opakovalo jenom několik příjmení: Dužda, Horváth, Čonka, Cibrik, Bandy, Eštočak, Kaleja. Kaleja bylo nejčastější – v překladu to znamená Hej, Černý! Jedině náš dědeček byl Doktor. A po něm tatínek. Kde se takové příjmení vzalo? Ani mezi gádži se nevyskytovalo jméno Doktor. Ted' už je ovšem v Prešově nejméně třicet Doktorů, protože bratr Toňu měl spoustu kluků a ti také mají kluky Doktory. Říká se, že jméno je spjato s osudem. U nich se to zatím neprojevílo. Ale já, když jsem v devětačtyřiceti letech promovala na Fakultě osvěty a novinářství na Karlově univerzitě v Praze, jsem si v duchu říkala: jestlipak mi k tomuhle štěstí neprispělo i mé jméno Doktorová?

Podle příjmení jsme se mezi sebou neznali, znali jsme se hlavně podle přezdívek. Všichni Romové v osadě měli přezdívkou, takzvané romano nav – romské jméno. Dávali si jména po bohatých sedlácích nebo po Židech z městečka, věřili, že jim to přinese bohatství a štěstí. A přitom Malinka, který si říkal po velkostatkáři Malinovském, zabíla elektrika, když sedlákovi opravoval lampu; Cajzler, jmenovaný po Židovi, co měl výkupnu léčivých rostlin, umřel mladičký a nechal po sobě čtyři děti. Zato Khamoro – Sluníčko – byl vždycky usměvavý a šťastný a Čónoro – Měsíček – byl zvláštní tím, že byl chvíli hubený a chvíli tlustý. V mnoha osadách měli svého dilino – blázna. My blázna neměli žádného. Já vlastně znala jen jednu bláznivou a ta pocházela z Ostrovan. Chodila po kraji, zpívala a vázala šátky na stromy. Pak umřela.

Také starý mládenec u nás nebyl ani jediný. Všichni mužové měli ženy.

Nikdo z osady nebyl slepý, zato jsme měli dva hluchoněmé: bratra a sestru. Už se tak narodili. Ale holčička byla roztomilá a moudrá, všemu rozuměla a každý ji měl rád. Šťastně se vdala. A pak ovšem byl v naší osadě jeden jednonohý. Přišel o nohu ve válce.

Všechny ženské v osadě byly hubené, jediná Moškaňa byla tlustá, i když to byla nejchudší osoba v celém okolí. Skoro nejedla, protože neměla co, a přitom tloustla. Lidé si lámali hlavu, jak je to možné, a nedovedli to pochopit.

Žádná ženská nekouřila. To za mých mladých let neexistovalo! Jediná osůbka, která potají bafala z dýmky, byla Lájošova tchyně. Lájoš si přivedl ženu ze Chmiňan. Žena umřela a Lájoš zdědil tchyni. Byla malinká, drobounká a kouřila obrovskou fajfku. Samozřejmě potají, jinak by po ní děti plivaly a házely kamení. Chodila kouřit do křoví pod most. Jednou jsme ji tam s mou kamarádkou Papiňori nachytaly, ale neprozradily jsme ji.

Tatínkova první žena byla gadži, Slovenka. Pocházela ze strašně chudé rodiny – měla čtyři sestry a jednoho bratra. Bydleli u Romů v osadě, protože byli tak chudí, že je sedláci mezi sebou nechtěli. Všechny čtyři sestry se provdaly za Romy a jejich bratr, takový malý, ubohý gádžiček, si také vzal za ženu romské děvče. Byla to vlastní sestra mé babičky. Jenomže malý gádžiček brzo umřel, hned po něm jeho žena a zůstalo pět sirotek. Sirotci se potloukali po Romech, jednou jim dal najíst ten, podruhé onen, hlad neměli. Romové by nedopustili, aby sirotci hladověli. Říkalo se: Miro čhavo, tiro čhavo, te chal kamen so duj. – Ať je to moje dítě, nebo tvoje, jíst potřebují obě.

Jednu tu sirotku si potom vzal mládenec ze Sabinova. Byl to vynikající hudebník, člověk po všech stránkách perfektní, až na to, že se mu říkalo Ľimalo – Usmrkánek. A to proto, že chodil hrát s kapelou od svých šesti let. Jeho otec ho postavil na stůl, aby ho vůbec bylo vidět, a on hrál s dospělými. Ľimalo mu zůstalo do smrti. A kvůli tomu jménu si ho ta holka nechtěla vzít. Nakonec ji přece přesvědčili, vzali se a ona začala rodit děti. Jedno po druhém, samé holky. Patnáct holek! Ale Usmrkánek chtěl kluka. Teprve po šestnácté se jim povedl kluk. Všechny ty holky byly krásné jako princezny, ale musely spát na zemi, protože tolik postelí by se do místnosti nevešlo.

Jak jsme se živil

Naše rodina na tom byla v osadě nejlíp. Tatínek chodil hrát, měl svou kapelu. Večer se vydali pěšky do Prešova, hráli po hospodách, někdy i po domech, vraceli se v noci nebo k ránu. V kapse výdělek – dvě tři koruny. Kromě toho si je vesničtí chasníci objednávali na vesnické zábavy a na svatby.

Mezi hudebníky byla velká konkurence. Na východním Slovensku se to romskými kapelami jen hemžilo. Říkalo se Rom pes pal o bašaviben murdarel. Ko na džanel te bešavel, na chal. – Každý Rom se dere o to, aby mohl hrát. Kdo neumí hrát, ten se nenají. – To byla pravda. Kdo neuměl hrát, byl odkázaný na nádeničinu u sedláků. Jiná práce tehdy nebyla. Ale když se už potom každý Rom naučil na něco fidlat, začalo platit další pořekadlo: The le lavutarenge o lavutara bašaven. – I muzikantům hrajou muzikanti ve střevech. – Kdyby nebyla maminka od rána do večera dřela, hladověli bychom jako ostatní. Maminka šla pro selky, háčkovala, pletla, kromě toho si od naší selky pronajímala kousek políčka a na něm jsme sázeli brambory. Za to musela odpracovat třicet dní na selském poli. Utíkala jsem ze školy, popadla jsem motyku a rovnou za maminkou na pole. Maminka říkala: „Dítě, jak to, že nejsi ve škole? Takhle se nic nenaučíš!“ Ale byla myslím ráda, že jí pomáhám. Nemohlo mi být víc než deset let, protože naše nejmladší Vilma nebyla ještě na světě, a Vilma je o jedenáct let mladší než já. Dělal jsem s maminkou na poli celý den, ale selka mi to počítala jenom jako půl dne, že toho nestihnu tolik udělat co dospělá osoba. Když jsme odpracovaly nájem za políčko, dostávaly jsme peníze, maminka pět korun a já dvě padesát. A to jsme dřely od slunka do slunka. Nepamatuju, že bych jako dítě viděla maminku někdy spát. Dostala se do postele, když my děti už dávno spaly, a ráno jsme ještě nevěděly o světě, a maminka už pletla nebo háčkovala.

O malé děti pečovala přes den sestra Maruša. Správně jsem se o ně měla starat jako nejstarší dcera já – tak to bylo v romských rodinách zvykem –, jenomže já buď pomáhala na poli mamince, nebo jsem chodila do školy. Maruša ne, tu učení nebavilo.

Chlapci na pole nechodili, to byla ženská práce. Od malička se učili hrát. Bratra Toňu učil na cimbál nejdříve sám tatínek, ale potom ho dal do učení k jednomu slavnému cimbalistovi.

V osadě se vyhrávalo každý den, a tím vlastně muzikanti cvičili. A lidem bylo dobře. Mně se to moc líbilo a byla bych se ráda učila hrát na housle, ale tatínek řekl: „Co máš pod sukni? Tak vidíš! Děvčeti housle do ruky nepatří! Housle – to je chleba a žádná zábavička. To bys chtěla hrát po hospodách jako nějaká děvka?“ Nepamatuji se, že by za mého mládí nějaké romské děvče hrálo na hudební nástroj.

Lidé v osadě sháněli živobytí, jak se dalo. Obživu obstarávali všichni členové rodiny. Děti – sotva jim bylo čtyři pět let – chodily s dospělými na maliny, na jahody, na houby. Mě brala maminka také s sebou. Dala mi malinký košíček a do toho jsem sbírala houby. Byla jsem droboučká, zalezla jsem do křoví a vždycky jsem našla spoustu hub. Jenomže jsem říkala: „Mami, když mi nekoupíš chleba, tak s tebou nikam nepudu!“ Chleba byl větší pochoutka než dneska dort. A tak si mě maminka pokaždé, když jsme šly na houby, podplatila kouskem chleba.

Nikdo v osadě neměl hodinky, měřili jsme čas podle slunce a podle měsíce. Jednou byl krásný úplněk, přímo nad naší chatrčí – to znamená, že byla půlnoc. Maminka mě vzbudila: „Vstávej, půjdemo na houby!“ Chodily jsme v noci, aby nás nechytil hrabě, kterému les patřil.

Mně se chtělo strašně spát. „Já nikam nejdu!“ fňukala jsem.

„Jen pojď, pomůžeš mi budit lidi!“ řekla maminka. Věděla jak na mě. Budit lidi, to byla zodpovědná funkce: vzala dvě konve, šla po osadě, tloukla konvemi o sebe a volala: „Vstávat! Vstávat!“ Mně dala dva plechové hrnečky, já tloukla jako ona a taky jsem volala: „Vstávat! Vstávat!“ Lidé, celí vyplašení, vybíhali ze dveří: „Co je? Co se děje?“

„Jde se na houby, povaleči zasmrádlí!“ smála se maminka.

Za chvíli byly všechny ženské venku, každá v ruce koš nebo kbelík, přes sebe deku, a celá ta banda táhla do lesa, který se jmenoval Giráš. Bylo tak jasno, že jsme mohly sbírat jehly. Přišly jsme do lesa a ze všeho nejdříve jsme rozdělaly oheň. Do popela jsme strčily brambory a pak jsme ve světle úplňku a našeho táboráku začaly hledat houby. V těch dobách rostlo hub, že se o ně zakopávalo.

Žádné práškování, žádná chemie, a tak dávala příroda lidem zdravou obživu.

Jenomže co se nestalo! Někdo z vesnice upozoroval oheň a sedláci mysleli, že hoří. Ještě ke všemu se té noci jel za úplňku projet na koni hrabě, kterému les patřil. Přiklusal hrabě, přihrnuli se sedláci a na nás už zase začaly dopadat nadávky: „Holoto cigánská, verbeži, farahúnovo plemeno, chcete podpálit les?“

Hrabě poručil ženským, aby vysypaly houby na jednu hromadu. „To je můj les! To jsou moje houby!“ křičel. Já držela svůj košíček oběma rukama a tiskla jsem ho k bříšku.

„Ty taky vysyp ten koš, cikáně černý!“ křikl na mě.

Začala jsem strašně vřeštět: „To jsou moje houby! To jsou moje houby! Já jsem si je nasbírala!“ Hraběcí kůň se polekal, plašil se a já ječela dál, až padalo listí ze stromů. „Odvedte ji pryč!“ řekl hrabě a začal krotit koně.

Daly jsme se na útěk. Utíkala jsem a v náručí jsem svírala košíček s houbami. Jediná ze všech jsem přinesla svoje houby domů.

Počkaly jsme pár dní, až hrabě zapomene, a chodily jsme na houby dál. Ale už jsme nedělaly v lese ohníček.

V obci byl Žid, a ten vykupoval léčivé byliny. Sbírali jsme je hlavně my Romové. Kdyby sedlák chodil na heřmáněk, na řepíček nebo na lipový květ, řeklo by se o něm: je chudej jako cikán. A takovou pohanu by žádný sedlák nesnel.

Nejkrásnější byly výpravy na lipový květ. Lípy rostly až nahoře na kopci. Když kvetly, sebralo se nás padesát šedesát a šlapali jsme nahoru. A protože jsme toho chtěli mít hodně, osekávaly ženské větve sekerami, svázaly je do zajdy, do plachetky na zádech, a šli jsme zpátky. Lipové větve jsme rozložili před chatrčemi a do noci jsme obírali lipový květ. Feričko nám přitom povídal pohádky. Pak jsme na těch lipových větvích usnuli a do rána jsme spali pod hvězdami v nádherné lipové vůni. Byli jsme z toho až omámení. Celá osada spala venku, a sotva jsme se probudili, obírali jsme lipový květ dál.

Pak někdo udal hajnému, že cikáni osekávají lipové větve. Přišel a začal střílet. Samozřejmě do vzduchu, my ale mysleli, že vážně, a letěli jsme dolů jako kule. Jeli jsme po zadku, ženské měly roztrhané sukne a zadky odřené do krve.

Hajný přišel za otcem: „Mikluši, zjednej pořádek!“

„Hajnej na nás zavolá žandáry až z Maďarska a ti nás všechny pozavírají!“ domlouval tatínek Romům. Báli jsme se, a tak už jsme lípy neosekávali.

Léčivé byliny jsme nosili na zámek. Zámek byl veliký, nikdo v něm nebydlel, panstvo se sjíždělo jenom na léto, a tak v jedné komnatě povolili Židovi Cajzlerovi sušit byliny. Nosili jsme je v pytlích, za kilo platil 40 haléřů. Jenomže co jsme dělali! Strčili jsme do pytle kámen, aby to víc vážilo. Někdy na to Žid přišel a pak byl kravál, někdy na to nepřišel a my víc vydělali. Kdo měl odváženo, vynadal opatrně kámen a předal ho tomu dalšímu, a tak se jeden kámen vážil třeba desetkrát. Žid na nás škodný nebyl, protože měl špatně nastavenou váhu. Kromě toho žádný Rom neuměl počítat, takže každého ošidil ještě na součtu. S naším kamenem se to poctivě vyrovnalo.

Jednou – mohlo mi být deset let – jsme šly s mou kamarádkou Papiňori na pelyněk. Každá jsme měla na zádech zajdu, obě bosé, Papiňori přede mnou, já za ní. Najednou Papiňori zavřískla a mně strčí kámen do očí něco hnusného, smradlavého. Začala jsem také ječet. Papiňori šlápla na ropuchu. Jenomže to nebyla obyčejná ropucha, ale úděsné zjevení velké jako podsvinče. Valilo na nás oči. Ječely jsme jako pomínuté. Přiběhli sedláci, kteří pracovali vedle na polích. „Co je? Co se děje?“ Nebyly jsme mocné slova. Jenom jsme v hrůze ukázaly na ten přízrak.

„Co stojí Šariš Šarišem, takovéhle ďábelské stvoření se tu ještě neobjevilo,“ řekl jeden sedlák. „Ta nevinná děvčata se právem polekala.“

Papiňori dva dny blouznila ze spaní. O ropuše se ještě dlouho a dlouho vyprávělo mezi Romy i mezi gádži po celém kraji a my s Papiňori jsme se staly slavnými, protože jsme na ni natrefly.

Když jsem začala studovat na vysoké škole, měli jsme také psychologii. Byl to můj oblíbený předmět. Učili jsme se, jak se různé vjemy a zážitky vrývají člověku do podvědomí a ovlivňují ho po celý život. Často se mi vybavují dojmy z dětství. Třeba ta omamná vůně lipového květu, na kterém jsme v létě spávali, nehluché světlo hvězd, které dopadalo na naše oči, šelest větru ve vrbinkách, světlušky, které usedaly ženám do vlasů a zářily jako ty nejdrahocennější šperky. Vybavují se mi záběry z romských rodin: maminka utírá dítěti umazanou pusou, usmívá se a dítě se směje na ni; žena vaří

u plotny, muž stojí vedle ní a občas se k sobě přikloní jako dva listy na jednom stromě. Někdy mi připadalo, že z očí našich lidí září hvězdy, pod kterými jsme usnali, a jejich tichý dech je podobný zavanům ve vrbínách. Takový klid, harmonii a jednotu s vesmírem jsem nezažila nikde jinde než v osadě mezi našimi lidmi.

Rom si je sám sobě lékařem

Nevěděli jsme, co je doktor. Jednak nebyly na doktora peníze, pak mezi lidem nebylo tolik nemocí, jako je dnes, a konečně, jak se říkalo: Phuri Romňi feder sar doktoris. – Stará Romka je lepší než doktor (to říkali i sedláci). Anebo: O Rom peske doktoris korkoro. – Rom si je sám sobě lékařem.

Musím přiznat, že já měla jako malá několikrát zápal plic. A to proto, že nás maminka strašně balila. Napletla nám šály, čepice, rukavice. Žádné romské dítě nemělo v životě na krku šálu nebo na rukou rukavice! Jenom my. Ženské mamince domlouvaly: „Máňo, nebal ty děti tak! Podívej naše děti! Běhají nahé a celý rok nezastůňou.“ Ale maminka si nedala říct a já měla skoro každý rok zápal plic. Léčili mě hnojůvkou. Vyždímali čerstvý kravinec nebo kobylinec do mléka, svařili to a já to musela třikrát denně pít. Bylo to hnusné, ale pomáhalo to.

V Praze jsem se setkala s jedním indickým profesorem a dozvěděla jsem se od něho, že na indické vesnici se léčí také tak. Anebo prý vymývají zhnisané oči mateřským mlékem. Přesně jako u nás v osadě! Děti mívaly často phumbale jakha – zhnisané oči (nejspíš to byl zánět spojivek) –, ženské jim do očí nastříkaly mateřské mléko a za chvíli zánět přešel.

Když někoho bolela hlava, přiložili mu pijavky. Pijavkami se léčili i sedláci. V Ubreži mají sladká vodstva, kde se pijavky drží, a tak je tamější Romové chytali a obchodovali s nimi. Museli vědět, která pijavka je pravá a která „bláznivá“. „Bláznivá“ pijavka mohla víc uškodit než pomoci.

Jako malá jsem si nikdy nic nezlomila, protože jsem se bála. Ostatní děti lezly po zdech, na stromy, přes ploty, já nikdy. Jednou jsme šli s tatínkem a s maminkou na houby. V lese byla opuštěná

hájovna a u ní třešeň. Třešně právě dozrávaly, a tak tatínek povídá: „Pojď, děvenko, vysadím tě na strom, budeš mi házet třešně do klobouku.“ Mohlo mi být šest sedm let. Vyzdvihl mě a posadil na silnou větev docela nízko. Natrhala jsem třešně – a teď slézt dolů. Já ne a ne, ječela jsem, bála jsem se. „Neboj se, dítě, spust takhle nožičky! Tatínek tě chytí do náručí,“ ukazovala mi maminka, jak mám slézt. Ale já ne. Nakonec pro mě maminka musela vylézt.

U nás se říká: Godáver manuš džanel te daral, kana kampil. – Moudrý člověk se umí bát, když je potřeba. – Tím jsem se utěšovala, a proto jsem si nikdy nezlomila ani žebro, ani ruku, ani nohu. Zato jsem se jednou strašně spálila. To jsem ještě nechodila do školy. Babička vařila pišota, taštičky plněné bramborami, já stála u ní a patlala jsem těsto. „Tumáš,“ povídá babička, aby se mě zbavila, „tady máš kousek těsta, upeč marikli, placku.“ Já byla šťastná, uhnětla jsem si kuličku, válečkem vyválela placičku a jdu k plotně. Jenomže jsem špatně stoupla na stoličku a předloktím jsem padla na plotnu. To byla bolest! Zůstal mi tam kus kůže. Babička přiskočila a nasypala mi na spáleninu sůl. Já myslela, že se zblázním! Jenomže sůl ránu vyčistila a nenaskočily mi ani puchýře. Pak babička honem utíkala ven, natrhala nějaké lupení a udělala mi z něho obklad. Bohužel nevím, co to bylo. Spálenina mi nezhnisala a brzo se zahojila.

Když dítě brečelo a nebylo k utišení, věřili Romové, že je někdo uhranul. A věří na to dodnes. Uhranout můžeš i dospělého, a dokonce i těsto! Proto romské hospodyně zakrývaly pečlivě těsto šátkem, aby je někdo neuhranul a lidem aby pak z toho jídla nebylo špatně.

Když byly mojí Máně dva roky, uhranuli mi ji, že z toho div neumřela. Bydleli jsme v Kapušanech u tchyně. Máňa si hrála na zemi, měla dlouhé, zlaté vlásky po mojí mamince. Byla tak krásná, že jsem si kolikrát říkala: Je tohle vůbec moje dítě? Babička jí dala dvě lžíce – hračky jsme nikdy neměli –, Máňa jimi o sebe cinkala a měla radost. Přišel k nám mužův strýc Franc. Povídá: „Bože sladký, spravedlivý, jak to, že na světě existuje takhle krásné dítě?“ Chvilku poseděl, díval se na Máňu a pak odešel. Za chvíli začala Máňa plakat. Plakala a plakala a nebyla k utišení. Vzala jsem ji do náručí, nosila jsem ji po světnici, zpívala jsem jí, ale holka pořád jen brečela a tiskla mi hlavičku na krk. Už jsem ztrácela nervy, práce mi stála, začala jsem ji hubovat. „Nekřič na ni,“ napomenula mě tchyně, „nejspíš je

uhranutá. Víš, že z toho může mít smrt?“ Pak vzala hrníček s vodou, vybrala z plotny na pokličku devět řefavých uhlíků a obrácným nožem je naházela do vody. Máňa brečela, až se zalykala, už byla úplně modrá. Uhlíky začaly jeden po druhém klesat ke dnu.

„Vidíš,“ povídá tchyně, „je strašně uhranutá. Kolik uhlíků klesne ke dnu, tolikrát je uhranutá.“ Potom umyla Máňu tou jagalo paňi, vodou, do které naházela uhlíky. Umyla jí očička, pusinku, spánky, pod paždičkem, nožičky. Zbytek vody stříkla na panty u dveří a do rohů světnice. Přitom něco zařikala. Za dvě minuty Máňa usnula, spala jako zabitá, a když se probudila, nic jí nebylo.

Uhranul ji Franc. Ne schválně, Franc byl hodný člověk. Ale jak se mu líbila, zadíval se na ni takovým pohledem, že se jí udělalo špatně. Tchyně pak vázala Máně kolem zápěstíčka indralori, červenou tkaničku proti uhranutí.

Některé sociální pracovnice si myslí, že romské děti rostou jako divoké býlí a nikdo o ně nepečuje. Ale to není pravda. Co péče věnovala každá matka kojeňátku! Viděla jsem to dennodenně na vlastní oči. Dvakrát třikrát denně postříkala matka miminko mateřským mlíkem a třela mu nožičky, ručičky, zádička, bříško. Aby bylo silné a hezky rostlo. Když dítě křičelo, volaly starší ženské na mladou matku: „Cvič s ním, je prephaglo“ – přelomený. Každá zkušenější matka poznala podle pláče, co dítěti chybí: je-li uhranuté, je-li pokroucené od špatného nošení – prephaglo –, má-li katar nebo nadýmání. Když bylo prephaglo, položila je matka na rovný stůl – a teď: pravý lokýtek k levému kolínku, levý lokýtek k pravému kolínku, třeba půl hodiny, až se dítě utišilo.

Ale co bylo všechno lékařské umění a péče platné proti hladu! Kolik dětí mělo od hladu vystouplá bříška a rachitické nožičky! Doma jsme je koupali v teplé vodě po haluškách, v létě je matky zahrabávaly do teplého písku až po krček. Děti vyrostly, ale mnohým se už křivé nohy nenarovnaly.

Nejvíc Romů u nás umřelo na tuberkulózu. Proti té byl každý lék slabý. Ostatně ani gádžové ji tehdy ještě neuměli léčit.

Když někdo onemocněl, ze všeho nejdříve se hledalo keriben, kouzlo, které nemoc přivodilo. Romové uznávali tři hlavní příčiny nemoci: trest za špatné činy – o Del les marda, Bůh ho potrestal, říkalo se. Pak se říkalo: arakh'la les e vera, našla si ho křivá přísaha. A konečně pokerde les, očarovali ho.

O některých ženách se věřilo, že umějí čarovat. Sehnaly si kotor, útržek šatů toho, koho chtěly sprovodit ze světa, kotor zašily žábě do pusy, žábu zakopaly pod práh nebo zamazaly jilem do pece – a jak žába vysychala, tak očarovaný chřadl a hynul. Jakmile někdo onemocněl, začala celá rodina kopat kolem prahu, bourali pec, ne-najdou-li někde keriben.

O každé dítě pečovala celá osada, ještě než se vlastně narodilo. Starší ženské dávaly pozor, aby těhotná dodržovala „pravidla pro těhotné“. Nesměla se například podívat na žábu, na hada, na slimáka, na žádné hnusné zvíře. Jakmile sáhla na psa nebo na kočku, volala ostatní: „Nedotýkej se toho, porodíš zrůdu!“ Vedly ji k tomu, aby se nepolekala – a když už se poleká, ať nepoloží ruku na tělo, protože dítě by pak na stejném místě mělo jag, oheň, rudou skvrnu. A když těhotná žena dostala chuť na nějaké jídlo, dali jí z něho, kolik chtěla, i když patřila k zneprátelené rodině. Šla kolem chatrče, kde se pekly dejme tomu zelné placky, zavonělo jí to, dostala na ně chuť – dveře našich chatrčí byly totiž stále otevřené – a hospodyně už ji volala: „Av te chall!“ – Pojd' jíst! – A to spolu třeba nemluvily. Ale hospodyně ji zahlédla, poznala na ní, že má chuť na placky, pozvala ji k jídlu a nemluvily spolu dál. Kdyby těhotná nedostala to, na co má chuť, mohla by potratit.

Jinak se těhotným neustále připomínalo, aby zpívaly, že dítě bude veselé a bude z něho muzikant, aby neproklínaly a nemluvily sprostě, aby se nezlobily a snažily se myslet na samé hezké věci. Muži a tchyni těhotné domlouvali ostatní: „Bud'te k ní hodní, ať se narodí hodný člověk.“ – To by ovšem mužové a tchyně museli být neustále hodní, protože ženské byly skoro pořád těhotné. A proto se spíš domlouvalo těhotným: „Nauč se odpouštět.“

Zámecké panstvo

Na kopci pod Šarišem byl zámek. Patřil hrabatům. Panstvo přijíždělo do Šariše jenom v létě, přes zimu bylo ve Vídni. Zámek jim spravoval Pulský, největší velkostatkář ze Šariše. Za války shořela na zámku střecha a po válce si sedláci rozebrali cihly a kamení na stavbu nových domů.

Panstvo mělo zámeček také v Malém Šariši. Hraběnka byla černá jako Romka a ráda jezdila na koni. Zjednávali si nás na práci, okopávali jsme jim brambory. Táhlí jsme na pole vždycky celá osada. Syn černé hraběnky nás měl ohromně rád, pořád za námi chodil a selské dcerky nám záviděly. Večer nás doprovázel z pole domů a museli jsme mu zpívat. Pekar – taky už je nebožtíček – vzal motyku a dělal, jako že diriguje. Na motyku jsme mu navázali polní kvítí a hrabě se smál.

Jednou jsme ho chtěli vystrašit. Naše ženské mu sehrály rvačku. Tahaly jsme se za vlasy, tloukly jsme do sebe, proklínaly jsme se, házely jsme po sobě bramborovou natí. On zase tak hloupý nebyl; poznal, že hrajeme divadlo, nepolekal se, naopak se smál, až se válel v bramborách.

Odpoledne nás přijela kontrolovat jeho matka. Vyprávěl jí něco maďarsky a ona potom chtěla, abychom tu rvačku zopakovaly. A tak jsme se praly znovu, ona se smála, až škytala, a dala nám každé deset korun.

Naši muži se neprali. Byli jsme lavutariko vatra, hudebnická osada. Říká se: „Co si může dovolit hudebník, to si nemůže dovolit degeš – a co si může dovolit degeš, to si nesmí dovolit hudebník.“ Degeš se nikdy nezmohl na to, aby nosil černé šaty a bílou košili – a hudebník se zase nesměl zamíchat do rvačky, protože by se to neslučovalo s jeho důstojností. A také – jak by hrál, kdyby přišel třeba o prsty?

Zato ženské! V osadě byly neustálé hádky – ale spíš proto, aby bylo nějaké vzrušení. Jednou se dvě švagrové popraly tak, že jedna druhé ukousla prst. Málem se jí udusila, museli ji chytit za nohy a pověsit hlavou dolů. Některé ženské dostávaly takové záchvaty vzteku, že to s nimi mlátilo jako při padoucnici. Jiná si jí pak musela sednout holým zadkem na obličej, aby jí to přešlo. Jenomže romaňi cholí sar balvaj – avel, džal, romský hněv je jako vítr – přijde, odejde. Ráno se ženské pohádaly, v poledne spolu ještě nemluvily, ale jedna druhé už posílala po dítěti ochutnat, co uvařila. A večer byly zas ty nejlepší kamarádky.

Na zámku se každé léto pořádaly majálesy. A na majálesech hrál můj tatínek se svou kapelou. Bral nás s sebou, abychom viděly, co všechno na světě existuje. Sjížděli se sem velkostatkáři z celého kraje. Jezdili v kočárech, měli v nich zapřažené bílé koně a my na té parádě mohly oči nechat! A hraběnky zase valily oči na nás. Měly

jsme dlouhé, černé, husté vlasy, hraběnky je braly do rukou, jedna po druhé, a říkaly: Šéééén, šéééén – jako že to je hezké.

Panstvo samozřejmě tancovalo. Tancovaly se maďarské čardáše a vytáčené valčíky. Víc nic. Jednou je tatínek poprosil, jestli bych já, jeho dcera, mohla pánům předvést cizokrajný tanec. Tehdy přicházel do módy charleston a my ho v tu ránu uměli. Učili jsme se jeden od druhého. Někdo byl v kině, okoukal kroky, od něho to okoukali další a za chvíli tančila celá osada charleston.

Panstvo souhlasilo. Rozestoupili se do kruhu, tatínek spustil a já ještě s jedním klukem od nás z osady jsme začali tancovat. Tančili jsme jako blázni, za chvíli jsme necítili zem pod nohama, a teprve když kapela přestala hrát, přišli jsme pomalu zase k sobě.

Hrabata a hraběnky tleskali, div jsme neohluchli. Tatínek povídá romsky: „Nastav sukýnku!“ Nastavila jsem sukýnku a začaly mi do ní padat desetníky, dvacetníky. Poprvé v životě jsem si vydělala peníze. Mohlo mi být tehdy sedm osm let. S drobnými v sukýnce jsem utíkala přes celé městečko, kluk utíkal za mnou a křičel: „Já taky tancoval! Já taky tancoval!“ Doběhla jsem domů celá udýchaná a peníze jsem vysypala na stůl. Maminka je spočítala, půlku dala mně a půlku jemu.

Jednou nás tatínek zase vzal na hraběcí majáles. Byly jsme tam celý den o hladu, jenom jsme koukaly, jak chodí hraběnky oblečené, jak se vykrucují při čardáši, a při té vzrušující podívané jsme úplně zapomněly, že máme také žaludek.

Mezitím navařila naše babička dole v osadě plný hrnc píšota. Jednak nás litovala, že jsme o hladu, a jednak chtěla ukázat panstvu, že nejsme žádná žebrota. Píšota plavaly v másle jako v polévce. Hrnc přikryla pokličkou, svázala do zajdy a vyšlapala obrovský kopec k zámku. „Děti, nesu píšota,“ povídá. Seběhly jsme se kolem ní. Babička rozvázala zajdu, odklopila pokličku – ta vůně! Byly jsme vychovány tak, že se na jídlo nesmíme vrhnout, i kdybychom umíraly hlady. Musely jsme čekat, až nás dospělí vybičnou. Babička nic. Čekáme, čekáme, píšota voní, sbíhají se nám sliny – a babička začíná tiše hořekovat: „Jáááj, jááááj! Zapomněla jsem doma lžičku! Copak můžeme před panstvem lovit píšota rukama?“ Vůně píšota a babiččin kvilivý žalozpěv se nesly nad majálesem. Pomalu se kolem hrnce začalo shromažďovat panstvo, ředitel školy, správce zámku, hrabata, hraběnky. Ředitel vytáhl z kapsy nožík a nařezal tyčinky

z lískových prutů. Doma jsme to dělali také tak, ale babička se tvářila, jako bychom nejedli nikdy ničím jiným než přiborem a lískové tyčinky že vidí poprvé v životě. Potom řekla: „Jestli se velkomožní páni neštítí, ať ochutnají cikánské píšota.“ Hrabata a hraběnky se vrhli k hrnci, jako by týden nejedli, lískovými tyčinkami lovili píšota z másla, zapomněli na všechnu etiketu, mlaskali, srkali, hltali – a na nás nezbyl jediný píšot. Ale byli jsme všichni nasyceni pýchou, že se panstvo neštítilo jíst cikánské píšota. My bychom se jejich jídlo štítily jíst, protože se živili všelijakým svinstvím, jako jsou žáby a raci. Naštěstí nám tehdy zapomněli nabídnout. Když se to tak vezme kolem a kolem, bylo zámecké panstvo vlastně degešové.

Čím jsme jedli a co jsme jedli

Mít lžici nebyla samozřejmost. U nás v osadě se našlo dost rodin, jejichž jmění lžici neobsahovalo. Kde byl v domácnosti šikovný chlap, vyřezal lžici ze dřeva, ale byli i takoví, co to neuměli nebo na to byli líní. Spořádaná domácnost obnášela tři čtyři lžice a těmi se postupně najedla celá rodina. A to už ve dveřích čekaly děti od sousedů: „Teto, máma vzkazuje, abyste poslala lžici.“ Když někdo koupil pekáč nebo pánvičku, pořídil to vlastně pro celou osadu. Málo která rodina měla sirky. Nač? Hospodyně vzala pokličku, šla k sousedce, která právě vařila: „Haňo, dej mi oheň!“ Vybrala pár oharků z plotny na pokličku a doma jimi podpálila chrstí ve sporáku. Která ženská v osadě uvařila první, odebrala z hrnce do misky a poslala některé ze svých dětí: „Dones to Zuzce nebo Haně, tam mají pořad hlad.“ Mezi Romy byla velká solidarita.

Naše nedělní jídlo byly halušky. Každou neděli jsme slavnostně jedli halušky s tvarohem.

Ráno se nesnídalo, čekali jsme až na halušky. Selky z Medzan chodily v neděli prodávat tvaroh a máslo, já jim už časně ráno utíkala naproti, koupila jsem dvě hroudy tvarohu po dvou korunách a čtvrtkilovou hroudu másla. Vařila babička a nejstarší sestra Ema. Ve všední den stavěla babička k plotně i mě – od mých šesti sedmi let –, do ruky prkýnko, lžici: „Musíš odkrajovat hezky tenoučké nudličky, jen se uč, jsi ženská!“ V neděli by ovšem mé učednické haluš-

ky neobstály – a kromě toho, halušky pro deset dvanáct lidí, to zvládla jediné babička a Ema.

V poledne postavila babička na stůl obrovskou mísu halušek. Obstoupili jsme stůl, jedli jsme vstoje všichni z jedné mísy. Kde by se nabraly židle pro tolik lidí? Ani by se nám nevešly do světnice. A tak jsme při těch slavnostních haluškách stáli jako na recepci. Jenom tatínek jedl zvlášť a seděl při tom. Navíc měl u maminky tu protekci, že mu haluškami vytřela kastrůlek od másla.

Halušky byly tak syté jídlo, že už jsme pak v neděli nevečeřeli.

Koncem zimy na tom byli Romové nejhůř. Na poli se nedělalo, a když jsme pomohli sedlákům naštípat dříví a odklidit sníh, nebylo o práci k zavazování. Svatby si lidé nechávali na léto a těch pár vesnicových zábav hudebníky neuživilo. Ve většině rodin došly zásoby brambor – pokud se lidé vůbec zmohli na to, aby si zásobu udělali. A tak se chodilo na kirňavki. Kirno znamená shnilý. Kirňavki byly zmrzlé brambory, které zůstaly na poli přes zimu. Chodili jsme je vyhrabávat zpod sněhu. Slupka byla úplně černá, vnitřek bílý a drobil se na mouku. Strašně to páchlo. Ženské tu páchnoucí hmotu smíchaly s vodou a upekly z toho placky. I placky páchly a byly gumové jako podešev. Jedli jsme to a byli jsme rádi, že máme co do pusy.

Kalemardo

Kalemardo je slovo, které snad ani nejde přeložit. Znamená to „potrestaný černotou“. Černá barva byla prokletí. Každý posměšek a každá nadávka sedláků na náš účet byly zamazané černou barvou. Byli jsme pro ně „černý farahúni“. Když s námi chtěli obzvlášť blahosklonně laškovat, ptali se nás: „Víš, proč má cikán bílý dlaně? Protože když ho máma udila v komíně, tak se držel za tyč.“ Nejhorší bylo, že my sami mezi sebou jsme se kastovali na černé a bílé. Jak byl někdo trochu světlejší, už se nám černým posmíval: „Ty vráno! Ty kréme na boty! Jsi, jako když tě ze země vytáhne! Hele, její máma porodila pytel uhlí!“ My na ně sice pokřikovali: „Tvarohu! Nedopečená!“ ale stejně jsme se cítili jako něco méněcenného. O vánocích ale zakončovali Romové své blahopřání pro

budoucí rok krásnou větou: Kaj te dživas jekhe avreha sar odi kali phuv le kale mareha. – Ať žijeme jeden s druhým jako ta černá zem s černým chlebem. – To přání nám připomínalo, že bychom měli držet spolu a neohlížet se na to, je-li někdo bílý, nebo černý.

Mé nejlepší kamarádce se říkalo Papiňori, Husička. Protože byla krásná bílá. Husa není v romštině žádná nadávka, naopak, je to ocenění toho, že je někdo bílý. Přezdívka Papin byla velmi vznešená.

Jednou se nám stala příhoda, která mě úplně ohromila. V létě přišla do naší obce vojenská posádka a ubytovala se ve škole. Rozkřiklo se, že vojáci rozdávají zbytky od oběda chudým. Vypravila se nás tam celá horda romských dětí, řekli nám, že si máme stoupnout do řady a čekat. A tak jsme si stoupli do řady a čekali jsme. Pustila jsem před sebe naši Marušu, protože byla bílá, pustila jsem před sebe Papiňori, protože byla krásná bílá, a nakonec jsem zůstala úplně vzadu, protože jsem se styděla za to, jak jsem černá.

Důstojníci jedli na zahradě před školou a my – každý bandastičku v ruce – čekáme a čekáme, až dojedí. Najednou se ozve: „Cikáni, do kuchyně! Honem, honem a hezky v řadě!“ Vejdu poslední, kuchař si nás prohlíží, prohlíží a pak povídá: „Pojď sem, ty hezoučká!“ Všichni koukáme, na koho to platí. Myslela jsem, že na naši Marušu nebo na Papiňori, ale díval se na mě. Jenomže já si netroufala jít, protože jsem si o sobě myslela, že jsem strašně ošklivá, když jsem tak černá. A kuchař povídá: „No ty, ty! Ty tam vzadu, ty hezký cikáně černý!“ Platilo to tedy opravdu na mě. Šla jsem a naložil mi plnou bandasku jídla.

Celou cestu jsem přemýšlela o tom, že mi řekl „hezká černá“, a nijak se mi to nemohlo srovnat v hlavě.

Jedna holka u nás v osadě byla krásná bílá, jenomže chodila neumytá a neučesaná. Jednou se její matka pohádala s naší maminkou a naše maminka povídá: „Co je to platný, že máš hezkou holku, když páchne špínou a hlavu má samý peří!“ A její matka křičí: „Co z toho, že svou holku parádíš a nosíš šaty samou mašli, když je černá jako vrána!“

Strašně mě to bolelo. Šaty s mašlemi mě přestaly těšit. Dokonce mě přestalo těšit, že jediná z osady nosím spodní kalhotky. Ohromně jsem se tím pyšnila, protože Romové tehdy neměli poněť, co je to spodní prádlo! Jedině nás matka oblékala jako městské slečinky. Když jsme šly na kolotoč, všechny holky si držely sukýnky,

aby vítr neodhalil jejich nahotu. Já naopak nechávala sukně vlát kolem sebe, aby celý svět viděl, že mám spodní kalhotky.

Když jsem se potom vdala a muž si mě chtěl odvézt k nim do Kapušan, řekla jsem: „Já nikam nejdu! Nechci ti mezi lidma dělat ostudu, že jsem tak černá!“ On se smál: „Ty bláznivá! Máš hezkou postavu. Až k nám přijedeš, uvidíš, že budeš mít nejhezčí nohy z celých Kapušan!“

Vánoční nadílka

Mohlo mi být osm deset let. Obec pořádala nadílku pro chudé. Nikdo nebyl tak chudý jako my Romové. A pak, ani ten nejchudší gádžo by neklesl tak hluboko, aby šel pro nadílku spolu s cikány, takže ta nadílka byla vlastně jen pro nás.

Několik dní před Štědrým večerem chodil obecní sluha po vsi a bubnoval: „Staré šaty pro cikány! Staré šaty pro cikány!“ Pak sbíral dům od domu obnošené blůzy, sukně, kalhoty, kabáty.

Nadílka se konala den před Štědrým večerem. Obecní sluha přišel do osady: „Hejbejte se, holoto černá! Bude nadílka!“

Naši lidé se nahrnuli do obecního domu. V hlavním sále bylo jeviště, kde čas od času hráli ochotníci divadlo. Na jevišti hromada šatstva pro cikány. Dole v sále se tlačili děti, ženy, muži. Na pódiu stál farář, starosta, řezník, zástupce četnictva, několik sedláků a obecní sluha. Farař pronesl řeč o tom, jak máme být vděční, pokorní, poctiví a pracovití. Děti sebou šily. Jedné mámě se v náručí rozbrečelo mimino, kmotr Čanda ho hlasitě napomínal, aby nerušil faráře. Kmotr Čanda lovil raky pro zámecké panstvo, domníval se, že ví, co jsou panské způsoby, a občas si osoboval právo nás uvádět na pravou míru. Pak promluvil starosta o kázní, pořádku, plní a občanských povinnostech. Konečně měl obecní sluha rozdávát dárky. Zdvihl do výšky pánské kalhoty: „Komu padnou?“ „Mně!... Mně!... Mýmu klukovi!... Akorát na mýho bráchu!... Našemu dědovi je dejte, nemá co na sebe, musí ležet celej den v posteli úplně nahaťoučkej...!“ Lidé se překřikovali, tlačili se k jevišti.

„Tumáš, když tvůj děda nemá kalhoty!“ rozhodl starosta. „V naší obci jsou holý zadnice zakázaný!“ Řehot v sále i na jevišti.

Páni se výborně bavili. Kalhoty letěly vzduchem pro dědu kmotra Čangora. Lidé po nich lačně otáčeli hlavy. Obecní sluha držel v rukou starý huberták. Znova propukla vřava. Přehlušil ji hlas mého otce: „Tenhle kabát potřebuje náš basista. V zimě nemá v čem chodit hrát.“ Sál ztichl. Slovo mého otce platilo. K pódiu se prodral malý černý hubený basista. Převzal od obecního sluhu huberták.

Na řadu přišla široká, faldovaná sukně, jaké dříve nosily selky. Zaševelení v sále, ale lidé čekali, co řekne otec, komu sukni přidělí. Zdálo se, že bude kázeň a páni budou mít po zábavě. Tu se řezník naklonil k obecnímu sluhovi a něco mu pošeptal. Za okamžik zhaslo světlo a sluha vykřikl: „Chytej!“

Lidi začali ječet, ryčet. „Pust' ji, já ji chytila první!... Ty ji pust', já si ji chytila!“

„Boty! Kdo potřebuje boty?“ vyvolával obecní sluha a boty nám zasvištěly nad hlavami. Jeden kus šatů létal za druhým. Potmě. V sále byl nepopsatelný křik, jek, nadávky, kletby, pláč. Lidé tápali po létajících hadrech. Někdo zachytil jednu nohavici, druhý tu druhou, žádný nechtěl svou kořist pustit, ryc! a kalhoty byly vedví. Stejně tak to dopadlo s kabáty, se sukněmi, s blůzami. „Já mám jen jednu botu! Já mám jen jednu botu!“ kvílela beznosá Lina. Páni na pódiu se zalykali smíchy. Já jsem brečela a strašně jsem se styděla.

Konečně se rozsvítilo světlo. Ženské rozčuchané, s potrhanými šaty, jak se praly o dárky. Pod nohama se válely zmuchlané sukně, kabáty s utrženými rukávy, rozpárané kalhoty. Lidi mlčeli. Byli vyčerpaní, beze slova jsme odcházeli do osady.

Sedláci pak říkali, že si cikáni neumějí ničeho vážit.

Řezník

Dříve nebyla televize, rádio měl málokdo – a tak si lidé museli najít zábavu sami. Sedláci se bavili tím, že nás zesměšňovali, jak uměli. Nadělali pletichy, vyvolali hádku – a hned měli kovbojku. Stáli na mostě a koukali, jak se ženské rvou za vlasy a vystavují na sebe nahá přirození. Byli i takoví, co si na most přinesli židličky.

Ze všech nejzlomyslnější byl řezník. Měl krám nedaleko naší osady. Naučil se perfektně romsky, a proto jsme ho zpočátku milo-

vali. Když jsme přišli do krámu nebo když nás potkal v městečku, hned se s námi zastavil a mluvil naší řečí. Dělal nám to ohromně dobře a věřili jsme mu všechno, co říká.

Gejzovi třeba povídá: „Jaj, člověče, tak ty nic nevíš?“

„A co bych měl vědět, pane?“

„Ty nevíš, že Andriš spal s tvou ženou?“

„Co vás to napadá, pane, moje žena je poctivá!“

„Poctivá! Poctivá je každá, ale jen pusou!“

No a Gejza běžel do osady, zbil ženu, pohádal se s Andrišem a pak táhl ženu do kostela, kde musela s rozpuštěnými vlasy přísahat, že s Andrišem nic neměla. To všechno se odehrávalo na veřejnosti, pre vatra, a gádzové se zase měli čím bavit.

Na Velikonoční pondělí byl u nás na Slovensku takový zvyk, že mužští polévají ženské vodou. Kolem osady tekla Torysa a všechno, čemu se říkalo muž, běhalo od rána s kýbly, a jakmile se některá ženská ukázala venku, dostala vědro vody na hlavu. Řezník stál na mostě a hecoval mužské: „Hoď ji tam celou! Hoď ji do vody!“ Rozdovádění chlapi začali chytat ženské a jednu po druhé házely do ledové Torysy. Ženy ječely, vřeštěly, zalykaly se vodou.

„Jen jí podrž hlavu pod vodou! Pořádně! Schválně, co vydrží!“ řval řezník. „Když se ti utopí, najdeš si novou, mladou!“ Muži úplně zdivočeli. Jako by ztratili rozum. Drželi zmítajícím se ženám hlavy pod vodou. Sedláci šli do kostela na mši, ale nedošli. Zůstali stát na mostě a tleskali tomu cirkusu.

Můj tatínek nás ze začátku také honil s vědrem vody, ale když viděl, co řezník dělá, odhodil vědro a křikl: „Přestaňte! Nevidíte, že jste gádzům pro smích?!“

Řezník na mostě zařičel: „Ženský, hod'te ho do vody!“ Ženské, kterým se podařilo vylézt z Torysy a které se tu potácely, plivaly vodu a nemohly přijít k sobě, postavil řezníkům výkřik na nohy, nepřičetně se vrhly na tatínka a hodily ho do Torysy. Snad ani nevěděly, co dělají.

Tatínek potom přišel domů skrz naskrz mokrý, zmodralý, s drokotajícími zuby. Nastydl, dlouho ležel v horečkách. Nejhorší bylo, že na čas ztratil mezi Romy autoritu.

Sedlákům se nelíbilo, když měl chibalo u svých lidí autoritu. Chtěli s námi manipulovat. Snažili se v osadách dosazovat takové starosty, kteří dělají to, co si přejí oni, a ne to, co chtějí Romové.

Tatínek vždycky držel s našimi lidmi, ale někdy měl velice těžkou pozici.

Po čase Romové poznali, že řezník žádný náš přítel není, i když mluví romsky. Omrzely nás jeho posměšky a škodolibosti. A tak jsme se my děvčata a ženy domluvily, že se mu pomstíme. Jednou si nás pozval asi třicet, abychom mu přišly okopávat brambory. Byl bohatý, měl spoustu polností. Přišly jsme časně ráno a řekly jsme: „Nojo, my budeme dělat na poli a děti budou zatím o hladu! Dejte nám aspoň chleba a slaninu pro děti.“ Řezník dal chleba, slaninu a kosti na polívku. „Doneste si to domů, ale ať jste hned zpátky!“ My jsme to sice domů donesly, ale už jsme se nevrátily. Šly jsme dělat k jinému sedlákově.

Večer přilítl rozzuřený řezník až na kraj osady. Seběhly jsme se kolem něho. Muži postávali opodál a tvářili se hrozivě. Nejmoudřejší z nás, stará Cibrikaňa, řekla slušně: „Abys věděl, nepřišly jsme ti dělat naschvál! A to za to, že nás kvůli tobě, kvůli tvým falešným pomluvám naši muži nespravedlivě bijou. A taky proto, že se v tobě usadil ďábel.“ Pak spustily ženské jedna přes druhou: „O mně jsi nalhal tohle... O mně jsi navykládal to a to...!“ Začala samozřejmě padat i sprostá slova. A řezník zmizel z osady, jak nejrychleji uměl.

Hokynář

V obci byli i gádzové, kteří s námi soucítili. Jeden z nich na to dopltil. Hokynář. Měl krámeček nedaleko naší osady. Romové od něho kupovali svíčky, petrolej, sůl, tabák – a protože většinou neměli peníze, dávali mu do zástavy sukně, blůzy, šátky. „Počkejte nám, až sedlák zaplatí, že jsme mu dělali na poli.“

Hokynář čekal a čekal – někdo si přišel sukni vyzvednout, někdo nepřišel, protože těch pár korun, co sedlák zaplatil, se utratilo za jiné věci. A tak ty cikánské hadry plesnivěly v kumbálku za krámem. Plesnivěly a plesnivěly, až přijel vůz, hokynář je nechal naložit na vůz a vyvezli je někam na smetiště. Krámeček musel zavřít, protože zkrachoval. A přesto nám nenadával ani nás neproklínal.

Předváleční komunisté

V Šariši byl velký mlýn, ve mlýně dělníci a ti založili komunistickou stranu. Na Prvního máje chodili manifestovat do Prešova. Nesli zástavy a hesla. A my romské děti utíkaly za nimi až do Prešova. O politice jsme neměly ani ponětí, ale byly jsme rády, že se něco děje, a chtěly jsme být u toho.

Farář v kostele kázal, že komunisti jsou neznabozi a že v Rusku dělají z kostelů koňské stáje. „Ať vás Pámbu potrestá!“ pokřikovali za dělníky sedláci.

Maminka se za komunisty modlila a říkala, že Lenin je hodný, my to po ní opakovali a Pudlajner ze mlýna, předseda strany, se jen divil: „Podívej, člověče, cikánský dítě a ví, kdo je Lenin.“

V Prešově se scházeli komunisti z celého kraje. Přijeli četníci a rozháněli průvod vodou, stříkali z hasičských stříkaček. A my přišli domů úplně promočení.

Leštidlo na nábytek

Čanda a jeho žena Helena byli jediní v osadě, kdo neměli děti. Bezdětným ženám se ostatní velice krutě posmívali: strom, který nerodí, patří do ohně. Ale Helena dovedla tak sprostě odpovědět, že se každý zastyděl a přestal.

Čanda byl směšný človíček. Chodil lovit raky pro panstvo a sedláci se mu posmívali: „Husa, na! Husa, na!“ Nevím proč. Strašně se vždycky rozvzteklil, sundal si kalhoty, vystrčil na sedláka holý zadek a plácal se přes něj. A sedlák se smál ještě víc.

Přestože Čanda nebyl žádný chlap a každý si z něho dělal bláznů, měla ho Helena ráda. Nikdy jí nevyčítal, že nemá děti, nikdy ji neopustil, ačkoliv to klidně mohl udělat, aniž by ho za to kdokoli odsoudil. Po Čandově smrti Helena dlouho plakala. A Čanda chudák zemřel hroznou smrtí. Ještě se sedmi dalšími lidmi při hromadné otravě. Psali o tom dokonce v novinách!

To přivezli na nádraží vagón s nějakými sudy, a jak sedláci využili každou příležitost, aby se pobavili na náš účet, poslali jednoho přihlouplého chasníka do osady: „Vyřid' cikánům, že přivezli špiritus. Ať si vezmou flašky a přijdou si na nádraží.“

Naši lidi samozřejmě hned popadli flašku, bandasku, hrnec – co bylo po ruce – a pádí na nádraží. U nás byl právě na návštěvě můj nastávající, Jožka. A jeden vynikající primáš Béla. Jožka také někde sehnal flašku, a že půjde na nádraží, aby si mohli s mým otcem a s Bélou připít. Tatínek nikdy moc nepil, připil si s nimi jen symbolicky. Jožka byl statný chlap a kromě toho byl dosyta najedený a nepil na lačný žaludek. Ale Béla pil na lačný žaludek.

Neminuly dvě hodiny, Béla obrátil oči v sloup, zkroutil se, zkrivila se mu tvář – a byl mrtvý! A to už po osadě běží Helena a kvílí: „Čanda umírá, joj, mamičko, Čanda mi umírá!“

„Utíkejte pro doktora! Honem pro doktora! Lidi padají mrtví k zemi!“ Někdo běžel do vesnice, za chvíli tu byly žebříňáky a nestačily odvážet do prešovské nemocnice ty, kdo se napili špiritusu. Právě toho dne přišly do osady dvě gádžovské žebračky z Lipenného, děvčátka jako poupátka. Obě umřely, protože se také napily. Zemřelo sedm lidí. Byl mezi nimi i jeden osmiletý chlapec. Čtyři oslepli. Bylo to leštidlo na nábytek. Nikdo neměl zájem vyšetřovat, kdo ho dal Romům pít. V novinách vyšla zprávička: „Ve Velkém Šariši zemřelo sedm cikánů v důsledku otravy leštidlem na nábytek.“

Naše Vilma – mohlo jí být sedm let – si tehdy hrála venku a někdo jí dal také napít. Já koukám, dítě úplně zčernalo, kroutí se – padla jsem ji do náručí a utíkám s ní do Prešova. Utíkala jsem skoro celou cestu. Vrazím do nemocnice, ale nechali mě sedět v čekárně. Teprve když jsem začala bušit do dveří a křičet: „To mi tu to dítě chcete zabít!“ vyšel doktor a okamžitě Vilmě vypumpovali žaludek. Den si ji tam nechali. Zůstala jsem s ní. Dali ji na pokoj, kde ležely dvě mrtvé žebračky. Seděla u nich jejich matka a plakala.

Helena, vdova po Čandovi, s námi potom dlouhou dobu nezpívala, protože držela smutek. Ale všechno přejde, dobré i zlé, a tak s námi zase začala zpívat, zvala k sobě mládež, byla s námi veselá. Ale na svého Čandu nikdy nezapomněla.

Svátky

Romové byli chudí, ale o vánocích a o velikonocích chtěli každý ukázat, co si může dovolit. Celý rok se šetřilo z toho mála, co Romové vydělali. Krejčárek ke krejčárku. A o svátcích se kupovalo maso. Na velikonoce to byla šunka nebo uzené. Lidé je dávali do oken, aby každý viděl, co všechno mají. Pekly se buchty a ty se také dávaly do oken.

Na Popeleční středu pohřbívali Romové basu. V úterý byl ještě bál, tančilo se už od samého poledne až do druhého dne. A ve středu v poledne se pohřbívala basa. Naši muži se oblékli do slavnostního – černé šaty, bílé košile, a šlo se do krčmy. Basa ležela na stole jako mrtvola a muži nad ní naříkali, plakali, kvíleli. Sedláci jenom koukali a bavili se.

Když bylo divadlo v nejlepším, přišel hospodský a chrstl na naše muže kýbl vody. Zmáčení utíkali domů. Tím končily fašangy a začínal sedmítýdenní půst. Po tu dobu se nikde nehrálo a my měli těžké časy.

O svatodušních svátcích zdobili gádžové okna lipovými větévkami. Zatímco sedláci si dávali do okna dvě tři snítky, my si dělali kolem dveří úplné slavobrány. Bylo to krásné, svěží, zelené. Naši muži chodili od stavení ke stavení a hráli sedlákům. Selky jim házely po krejčárku. Když obešli celou obec, vrátili se do osady a hráli nám. Zastavili se u každé chatrče a každému zahráli jeho písničku. Nám Romům hráli samozřejmě zadarmo. Babička říkala: „Honem, děvenko, utíkej, otevři okno, ať sem přijde ten svěží vzduch a ta krásná hudba!“ Všechna okna v osadě byla otevřená a všichni jsme se radovali.

O novoluní jsme měli krásný zvyk. Muži vycházeli ven a s obnaženými hlavami se klaněli novému měsíci. Nesli s sebou vědro vody a ve vědru drobné peníze. Věřili, že jak poroste měsíc, bude se rozmnožovat i jejich bohatství.

V některých osadách, jak jsem slyšela, dodržovali podobný zvyk na Nový rok a jinde zase na Štědrý den.

U nás potom klanění měsíci přestalo, ani nevím kdy a jak. Ale

dodnes nabádají staří, poctiví Romové své děti, aby před Měsícem, před Sluncem, před Větre, před Hvězdami neklely a nemluvily prostě, protože to jsou živé bytosti a vyzařují velkou sílu. Kdyby k nim člověk neměl úctu, mohly by ho zničit. Však také když někdo ochrnu, říká se: Obešel ho prokletý vítr.

Naše babička si nejvíc vážila Ohně. Říkala: „Dítě, dítě, jak bychom my Romové přežili, kdybychom neměli oheň!“ A vždycky než začala zadělávat těsto, hodila trochu mouky do ohně.

Poutě

Několikrát za rok jsme chodili na pouť. Do Víťazu, do Sabinova, do Chmiňan, do Solivaru, až ke Staré Lubovni, dokonce až za Košice. Poutě byla nádherná událost. Na poutích se scházely tisíce Romů z celého okolí. Sedláci slavili pouť dva tři dny, ale my přicházeli už týden předem – alespoň tam, kde jsme měli příbuzné. Nocovali jsme u nich.

První dva dny se příbuzní objímali, plakali si v náručí, zapíjeli setkání po tak dlouhé době – dva měsíce se neviděli! –, ale třetího dne už začaly pomluvy, pletky, škorpení, hádky. „Tvoje holka je drzá, jazyk má takovejhle!... Tvůj kluk ze sebe dělá frajera, ale co tvůj kluk má v hlavě, to můj kluk má v zadku!... Tvoje holka si myslí, že je krasavice, jenomže zelený listí uschne a opadá – uvidíš, co z ní budeš mít za dva roky!... Šarišský cikáni že umějí vařit halušky? Túúúdle! To bych radši jedla žabí hovna než jejich halušky!... Ty cikáni že umějí hrát? Ty hrajou, jako když tuberák močí na horkej plech...“ Každou výměnu názorů doprovázela mimická gesta, která někdy přecházela až do tanečních a akrobatických figur – a zase bylo divadlo. Nejgeniálnější herečky byly Marča a beznosá Pipka ze Sabinova. Nesměly chybět na žádné pouti a lidé vždycky čekali, až se objeví a sehrají jim soubor slovních obrazů a tanečních figur, jaké by nevymyslel ani ten nejlepší básník a nejdůmyslnější choreograf.

Když jsme se po týdnu rozcházeli domů, už jsme si zase plakali v náručí, líbali jsme se a ujišťovali jeden druhého, že jsme ti nejudanější příbuzní. A pokud Romové příbuzní nebyli a našli v sobě zalíbení, dohodli se, že „můj kluk si vezme tvou dceru a budeme rodi-

na!“ A to se skutečně stávalo. Někdy takhle sezдали děti, které si s nahými zadečky vařily halušky z bláta, a někdy i děti, které se ještě nenarodily.

Gádžové chodili o poutích do kostela, Romové ne. Proč ne, to vysvětluje jedna stará historka: Sedláci si postavili ve vsi nový kostel. Rom se chce jít v neděli podívat do kostela, ale sedlák ho zastaví u vrat. „Kam se cpeš, cikáne? Myslíš, že jsme si postavili kostel proto, abyste nám ho vy, cikáni, zasmradili?“ A Rom povídá: „Počkej, chrapoune, až my Romové si postavíme náš kostel, tak tam ani vašeho Pánaboha nepustíme!“

Romy lákaly poutě hlavně proto, že to bylo místo, kde se mohli sejít. Nejen s příbuznými, ale i s cizími Romy, kteří přišli zdaleka, od polské, od maďarské, od ruské strany. Dozvídali jsme se o sobě navzájem, jak žijeme, jak mluvíme, jak vaříme, co jíme, jak se živíme: tam a tam vaří halušky tak a tak, v jedné osadě u Košic prý jedí sysly, támhle zase chytají jezevce a prodávají do lékáren jezevčí sádlo, na Spiši jsou Romové bohatí, jejich mládenci jezdí na namluvy na bicyklech, kolem Svidníka mluví Romové nosem, u Humenného říkají namísto střevíce bagančata, a když holka řekne „koupila jsem si bagančata na vysokých podpatcích“, člověk by se potrhál smíchy! Na poutích jsme se dozvídali, kdo se narodil, kdo zemřel, kdo si koho vzal, kdo chodí po smrti strašit, kde se v noci ukazují přízraky, kde se dá sehnat práce, že ten slepý od Michalovec má dvě ženy, každá spí vedle něho z jedné strany a vůbec se nehádají a podobně. Pouť byla tržiště senzací, informací, sjezd, kongres, konference, festival.

Nám děvčatům kupovali chlapci na pouti perníková srdce. Mně chtěl jednou koupit srdce chlapec ze Sabinova, ale to už k nám chodil Jožka, a tak jsem řekla: „Nedělej zlou krev, nepřivolávej neštěstí na naše hlavy a srdce mi nekupuj!“ Byl smutný a koupil aspoň tu největší perníkovou pannu, jaká na pouti byla. Když to viděli ostatní mládenci, začali mně, Maruši a Hanuši také kupovat perník, že jsme přišly domů sukně plné perníku. Maminka měla obrovský koš, ve kterém chovala čisté prádlo. Vyndala prádlo a my vysypaly perník do koše. Do večera byl koš prázdný, protože děti z osady perník snědly. Jenom tu velkou perníkovou pannu pověsil tatínek na zeď a visela tam, dokud nás fašisti za války nevystěhovali pod Korpáš.

Když byla pouť u nás, zaplavila Šariš mračna Romů z celého

okolí. Naše ženské chodily po pouti a vyptávaly se: „Odkud jsi, děvče? Odkud jste, chlapci?“ „Ze Sabinova... Z Chmiňan... Z Vranova...“ „Jééé, to je dálka! Určitě máte hlad, pojďte se najíst!“ A už vytvářely halušky a hostily cizí Romy.

Na poutě se chodilo pěšky i padesát šedesát kilometrů. Táhla nás celá kumpanie. Na noc jsme zůstávali u něčích příbuzných, kteří bydleli v osadách po cestě, když bylo hezky, spali jsme venku a ráno se šlo dál.

Jednou s námi šel i Jožka, můj nastávající, a pak Moškaňa a její muž. Moškaňa vážila nejmíň sto dvacet kilo. Týden nemusela vzít sousto do pusy, a přesto nezhubla ani o deko. Nevím, co to měla za náuru!

Jožka pocházel z rodiny, kde se handlovalo s prasaty. Začal dělat, jako že tohle tlusté stvoření kupuje. Spustil na jejího muže: „Neprodal bys mi to svý tlustý, černý prase?“

Moškanin muž koktal: „Ko-ko-ko-lik mi za něj dáš?“ Můj muž nekoktal, ale opičil se po něm: „Ko-ko-ko-lik chceš?“ My sebou tloukli smíchy o zem. Ta tlustá černá už ani nemohla dýchat, jak se smála. Vůbec jí nevadilo, že se bavíme na její účet, věděla, že jí nikdo nechce ublížit. Byla ráda, že může lidi pobavit. A my se takhle bavili celou noc. Ráno jsme pokračovali v cestě. Šli jsme lesem a narazili jsme na studánku. Tatínek nabral vodu do klobouku – byla úplně ledová – a všichni jsme se popořadě napili.

Procházel jsem kolem osady, kde žili Romové v zemljankách. Díra vykopaná půl metru do země, třikrát tři metry, a nad tím stříška z větví pokrytá obrácenými drny, uprostřed otvor, kudy vycházel kouř. Ve vstupním otvoru visela pytlovina. Tihle Romové jedli psy! Seděli kolem ohně zabalení do pytloviny a hráli se. Tatínek se polekal. Byli to zarostlí, divocí lidé, šly o nich strašné fámy. Zastoupili nám cestu. Tatínek nabídl každému trochu tabáku: „Tady máš, synáčku.“ „Děkuji, strýčku,“ tvářili se srdečně a nic nám neudělali. „Vidím, že jste Bohem požehnaní lidé,“ řekl jeden z nich. „Ať vám Pánbůh sešle bohatství a hodně synů,“ zěhnali nám.

Ale my pak stejně vyprávěli, jak nás přepadli psožrouti. Aby byla nějaká senzace! Také jsme je ovšem chválili, jací jsou to srdeční a opravdoví Romové.

Za války se Romové nesměli hnout z osady. Koho chytli někde,

kde neměl domovské právo, toho šikovali do pracovního tábora. A tím jsme přestali chodit na poutě.

Žerty a zábavy

Mučila nás bída, často jsme nevěděli, co budeme zítra jíst, zvláště v zimě, když nebyla práce na poli, ale i v té naší bídě si lidé uměli pro každou chvíli života vymyslet kdekou radost a žert.

V zimě se sánkovalo. V noci, když sedláci spali, půjčili si od nich naši chlapi sánky. Pochopitelně o tom sedláci nevěděli, ale nic nepoznali, protože ráno měli sánky zase na svém místě. Se sánkami jsme se vyšplhali do kopce pod zámek. Měli jsme s sebou ududa, světélka z brambor. Vydlabe se brambora, do ní se dá lůj, do loje knot, zapálí se, krásně to svítí, většina Romů svítla bramborovými lampičkami i doma. Potom se na jedny maličké sánky natěsnali tři dospělí chlapi a letěli po příkrém srázu dolů, ududa v rukou. Ujíždějící světélka vypadala přízračně. Sedláci říkali, že pod zámkem straší. Někdo tvrdil, že jsou to duše inženýrů, kteří nespravedlivě vyměřují pozemky.

Můj tatínek taky jezdil. Ale co se nestalo. Sánky, to bylo vlastně několik prkýnek sbitých dohromady, nevydržely váhu tří dospělých chlapů, uprostřed kopce se rozpadly a tatínek jel dolů po jednom prkýnku s hřebíkem v zadku. A to už byl prosím otcem sedmi dětí!

V létě jsme se potápěli v Toryse, drželi jsme si vzájemně hlavy pod vodou, kdo déle vydrží. Cákali jsme po sobě, honili jsme se, vrískali jsme, smáli jsme se. Sedláci na nás koukali z mostu a myslím, že nám záviděli tu radost, kterou si sami nemohli dovolit, protože by tím utrpěla jejich selská důstojnost.

U nás v osadě nikdo nekradl. Rom Romestar na čorla, říkalo se, Rom Roma neokrade. Zloděje bychom byli vyhnali z osady – a co by si počal ve světě sám? Gádžové mezi sebe cikána nepřijali a jiní Romové by se nad zlodějem také neslitovali. Naši lidé nekradli ani sedlákům, protože jsme byli závislí na tom, vezmou-li nás do práce a pozvou-li si naše muzikanty hrát na svatbu. Nejvýš jsme chodili v noci na brambory nebo na kukuřici.

Ale v osadě byl jeden sirotek a ten skutečně kradl. Romům ne,

gádžům. Jednou přinesl odněkud hodinky, jindy peníze. Měli jsme mu to za zlé, protože jsme se báli, že zloba sedláků pak dopadne na nás na všechny. Nakonec ho dali četníci do polepšovny. Vrátil se, když mu bylo osmnáct let.

Bylo to v létě, právě když jsme obírali lipový květ. Sirotek obíral s námi. Najednou povídá: „Kde je Gabi a Mujoro?“ Mluvil česky, protože byl v polepšovně někde v Čechách. Gabi a Mujoro byli dva malí chlapi, kteří nám při obírání lipového květu usnuli u nohou. Nastala panika. „Kde je Gabi a Mujoro?“ „Támhle jsem viděl jít cizího chlapa!“ povídá sirotek a ukázal k městečku. Muži popadli klacky, ráhno od studně a běželi do obce. Vypadalo to, že zburcují sedláky i četníky. A toho se sirotek zalekl. Zavolał: „Pojďte sem!“ a zavedl lidi k sobě do chatrče. Gabi a Mujoro spali vedle sebe na jeho posteli, klidně oddechovali a nevěděli o světě.

Lidé chtěli siroteka nejdříve zbít, ale když viděli, že chlapi jsou v pořádku, ještě se zasmáli. Jenom jsme obdivovali, jak mohl ty děti ukrást před očima nás všech! Byl mistr ve svém oboru, ale nakonec se zbláznil.

Maska

Jednou jsme se o zábavu v osadě postaraly my dvě s Papiňori. Papiňori chodila uklízet sedlákům dvory a někde ve dřevníku našla mezi starým harampádím masku. Ta maska byla tak strašná, že kdo se na ni podíval, oněměl hrůzou. Papiňori za mnou přišla a povídá: „Ilon, pojd', vydésíme lidi!“

Já povídám: „A jak?“

Ukázala mi masku, pode mnou se podlomila kolena, musela mě křísit.

„To je výborná věc!“ povídám. „A koho vystrašíme nejdříve?“

„Šudaňu.“

Šudaňa byla velká potvora. Vydělávala na Romech. Pracovala na jatkách, nosila domů kradená prasečí ouška, nožičky a střeva, svázala to všechno do spodní sukne, přikolébala se do osady a z Romů za tyhle pochoutky vydřela poslední peníze. Když ale viděla, že někdo opravdu nemá co jíst, nic si za to nevzala. Nemohla vidět hla-

dovějí děti, v tom byla jako ostatní Romové. Šudaňa umřela v pětadesáti letech a do své smrti dřela na jatkách. Byla to vysoká, statná ženská, silná jako kůň.

Šudaňa bydlela u syna. Přišly jsme k její chatrči. Byla tma, venku nikdo. Šudaňa svítila petrolejkou. Oknem jsme viděly, jak všichni sedí za stolem a ládují se prasečími oušky. Papiňori nasadila masku na obličej, přitiskla ji na okno a zaklepala. Šudaňa zdvihla hlavu a podívala se do okna. Vyděsila se tak, že v tu chvíli vypadala hůř než ta maska. Nebyla schopná ze sebe vypravit slovo, teprve za chvíli začala ječet: „Jáááj, Feričku, jáááj!“

Jejímu Feričkovi bylo asi padesát let: „Co je ti, mami, co je ti?“

„Dábel! Bižužo! Nečistý! Už si jde pro mě Nečistý!“

Feriček se otočil k oknu a začal omdlávat. „Vem sekeru!“ Zaříkala Šudaňa, ale Feriček seděl jako přimražený a jenom jektal zuby.

Papiňori sundala masku z obličejce a schovala ji pod sukni.

„Koho půjdeme strašit teď?“ povídám.

„Jednonohýho.“

Šly jsme k chatrči Jednonohého. Jeho žena se jako obvykle vybavovala někde se sousedkami a nebyla doma. Jednonohý ležel na posteli a koukal do stropu. „Teď si nasadiš masku ty,“ povídá Papiňori. „Aby to bylo spravedlivý.“

Nasadila jsem si masku a stoupla jsem si k oknu, přesně proti posteli, kde ležel Jednonohý. Zaškrábala jsem nehty na sklo. Uviděl mě. „Jááááj! Pryč, nečistá silo! Já ještě nechci umřít! Jdi si strašit do bažin a do močálů! Já ještě nechci umřít!“ Zaříkal a přitom slézal z postele, postavil se na jednu nohu, neudržel rovnováhu, upadl, plazil se po zemi ke dveřím a úpěl: „Já ještě nechci umřít!“ A my byly tak pitomé, že jsme se tomu smály.

Mezitím vyběhl Feriček z chatrče, rozháněl se sekerou a křičel: „Dábel, lidi, dábel!“ V tu chvíli byli všichni na nohou, chtěli vědět, co se děje. Feriček líčil d'ábla a naše maska byla v jeho líčení stvácetkrát hroživější než ve skutečnosti. My mezitím vběhly k nám do domku, já rychle zabalila masku do maminčiny sukně a schovala jsem ji až na dno truhly. Pak jsme vyšly ven a já byla ještě tak drzá, že povídám: „Co se děje, strejdo, co se vám stalo?“

„Ty nic nevíš, Ilonko?“ a Feriček znova začal popisovat d'ábla, který byl stále nestvůrnější a měl o kopyto víc. Mezitím se o holích dobelhal Jednonohý a vykřikoval, že ho chtěl bižužo sebrat.

Několik dní se nemluvalo o ničem jiném než o d'áblovi. Lidé se báli v noci ven, a když někdo šel čurat do vrbiček, doprovázela ho celá rodina.

Ale co s maskou? Maminka mohla každou chvíli otevřít truhlu a hledat svou starou sukni. Začaly jsme se samy masky bát. A tak nezbývalo než se mamince svěřit. Nezlobila se, jenom řekla: „Holky, ať ta maska co nejrychlejc zmizí! Schovejte ji pod sukni a odnesete ji tam, kde jste ji vzaly.“ A tak jsme to provedly. Papiňori ji zahrabala do haraburdí v selčině dřevníku.

Třímetrový zbojník nám chtěl ukrást babičku

Strach, který jsme nahnaly Šudaně, Feričkovi, Jednonohému a ostatním Romům v osadě, se nám vrátil. Staří Romové věří, že se ti jednou vrátí všechno, co uděláš, ať dobré, či špatné.

V osadě bydlela jedna Polka. Říkalo se jí Špacajka. Její muž byl Slovák, cihlářský mistr. Co vydělal, to propil, chodil za ženskými, a tak se nikdy nezmohli na vlastní baráček. Uchýlili se k Romům. Jeden Rom od nás postavil chatrč pro svého syna, syn ale šel bydlet jinnam, pronajali tedy chatrč Špacajce a jejímu cihlářovi za dvacet korun měsíčně.

Maminka a Špacajka byly jediné dvě Polky mezi šesti sty Romy, a proto k sobě tihly. Špacajku zlobilo, že moje babička mamince nadává, a usmyslela si, že babičku postraší. Sehnala si někde mužské šaty, valašku, torbu, jakou nosili pocestní, zamazala si obličej sazemí a vtrhla k nám, když byla doma jenom babička s Marušou. Špacajka byla vysoká a v tom úboru, který nám pak babička dopodrobna vylíčila, musela nahánět hrůzu. Postavila se před babičku a začala jí hrozit valaškou. Vyrážela ze sebe skreký – mluvit nechtěla, aby ji babička nepoznala. Babička zčernala hrůzou. „Dojdi pro lidi!“ špitla směrem k Maruši, ale Špacajka začala dupat a mávat valašku a Maruša se strachy nemohla ani hnout. Pak Špacajka rychle odešla, aby ji nepřistihli a nezbili.

V osadě bylo pozdvižení! Nějaký zbojník – tři metry vysoký! – chtěl ukrást naši Boru (tak se babička jmenovala) a Marušu! Já nemohla strachy spát, že nám třímetrový zbojník ukradne babičku!

Ale co se nestalo. U nás hráli někteří Romové očko, a to bylo zakázané. Nějak se to dozvěděli četníci a všechny čtyři karbaníky zavřeli do basy. Vesnické vězení byla jedna místnost při četnické stanici, spalo se tam na pryčnách, a když vězňové naštipali četníkům dříví na zimu a umyli jim podlahy, byli zase propuštěni. Jak ti naši chlapi seděli ve vězení, strčili k nim nějakého tuláka. Byl vysoký, měl valašku a torbu přes rameno. Chlapi se na něj vrhli: „Tak to tys nám chtěl ukrást naši Boru a Marušu!“ Zbili ho, že se chudák nemohl ani hnout, marně přísahal, že nikdy v životě nebyl v Šariši.

Když se pak karbaníci vrátili domů, byli z nich velcí hrdinové, protože vyprávěli, jak potrestali třímetrového zbojníka za to, že chtěl ukrást naši babičku. Teprve za několik let se Špacajka svěřila naší mamince, že tím zbojníkem byla ona.

Co ženské vyvedly pašerákům

Nedaleko nás byl panský les a tím lesem chodilo potají sedm Židů, kteří pašovali z Polska hofmanské kapky. Sedláci je tehdy fetovali. Bylo to zakázané, ale dělalo se to jako všechno, co je zakázané. Romové nefetovali, neměli na to peníze, teprve po válce s tím v některých krajích bohužel začali.

Naše ženské vypátraly, kdy ti Židé lesem chodí. Samozřejmě v noci. Dohodly se, že si na ně počíhají ve křoví, a až půjdou kolem, že na ně vysadí holé zadky. Všechny starší ženské musely jít, zverbovaly i babičku, ačkoliv se bála, že se na ni za to bude naše maminka zlobit.

A tak nějakých třicet ženských zalezlo do křoví a čekaly a čekaly, a když šli Židé kolem s kufry plnými hofmanských kapek, ženské na ně vystrčily nahé zadnice. První šel takový malinký Židáček, táhl kufr větší, než byl sám. Zaječel na celý les, nechal kufr kufrem a dal se na útěk. Naše ženské se mohly umlátit smíchy. Když Židé viděli, oč se jedná, odplivli si a pochodovali statečně dál. No, a v osadě bylo zase o čem povídat.

Židé od nás ze Šariše

V obci žilo dvanáct židovských rodin. Když k nám přišli židovští obchodníci z jiného kraje, přespávali v židovských rodinách. Když ale přišli do obce, kde Židé nebyli, přespávali u Romů.

Naši Židé měli hospody a obchody, jen Cajzler vykupoval léčivé byliny. Polnosti Židé neměli. Když jsem se vdala do Kapušan, koukala jsem jak blázen, že jejich Židé měli pole. To byla vzácná věc.

V Šariši stála také synagóga. Když jsem chodila asi do třetí třídy, udělali jsme se Židy družbu: jako že my křesťané se půjdeme podívat na jejich bohoslužby a oni na naše. Měli jsme moc hodnou židovskou učitelku – dceru krčmáře – a ta to navrhla. Skutečně nás pak vzala do synagógy, stáli jsme nahoře na balkoně. Kantor-předzpěvák měl na hlavě čepičku a krásně zpíval ajvajvajvaj. Jenže oni k nám do katolického kostela nepřišli.

Ze školy domů jsem chodila se židovskou holčičkou Olgou, byla to dcera krčmáře. Od ní jsem se dozvěděla, že nám katolíkům říká jí goj. Mohla jsem se potřhat smíchy, protože u nás to slovo znamená střevo.

V sobotu Židé drželi šábes, nic nesměli dělat, ani zatopit ne. Volali si nás Romy. „Ilonko, pojd' nám zatopit.“ Dávali nám ochutnat macesy, ale já je nejedla. Gádžové říkali, že do toho míchají krev křesťanských děvčat. Olga se mi zapřísáhla, že to není pravda. Věřila jsem jí – protože o nás o Romech si sedláci také vymýšleli nemožnosti –, ale macesy jsem přesto nejedla.

Židé byli na jídlo fajnová a štítiví stejně jako my. Prodávali jsme jim houby, a jakmile tam byla jediná dírečka od červa, už houbu nevzali. To sedláci snědli, na co přišli, červi nečervi, mohlo to už zapáchat, hlavně aby se to nevyhodilo! Gádžové byli na jídlo čuňata. Asi z té své skrblosti.

Máme řadu prúpovědek jako Sako peskero kamel – Každý chce své, Sako peskero rodel – Každý hledá své, Sako peskero patal – Každý věří svému, Sako peskero džanel – Každý ví své, Sako peskere dromeha – Každý svou cestou. Dalo by se to ještě doplnit: Sako peskero chal – Každý jí své. Každý se štítí jiného jídla. Každý považuje něco jiného

za čisté a za nečisté. Každý je nějaký, jiný než ten druhý. Někdy je těžké chápat, že ten, kdo je jiný, může být stejně dobrý jako já. Ale dokud to lidé nepochopí, neočistí se svět od utrpení.

Jednoho dne všechny naše Židy sebrali a odvezli je pryč. Zahynuli v koncentráku. Přežil jediný Šaňa, žije v Izraeli. Olga, co se mnou chodila do školy, chtěla utéct do Maďarska, ale na hranicích ji chytli a zastřelili.

Domy a obchody po Židech arizovali. To znamená, že si je rozebrali sedláci, kteří se dali do Hlinkovy gardy. Obchod, kde babička pila na knížku, arizoval nějaký Vajda. Před válkou byl komunista, za války se dal z taktických důvodů do Hlinkovy strany. Po válce se oběsil.

Mulo

Naši lidé se strašně bojí mulů. Všichni Romové, co jich na světě je, věří, že duše mrtvých, mulové, se vrací na zem a pouštějí hrůzu na živé. Vrací se z různých důvodů. Chtějí se pomstít někomu, kdo jim ublížil nebo zůstal něco dlužen, nebo je něco trýzní, nesplnilo se jim nějaké přání, nebo se jim stýská po příbuzných. Mstiví mulové pustí na člověka takovou hrůzu, že ztratí řeč a může i onemocnět, nadělají mu modřiny, svedou ho z cesty, házejí nádobí, chřestí na půdě řetězy a vyvádějí všelijaké mrtvolné skopičiny. Duše hodných příbuzných přicházejí varovat a upozorňovat. Ale ani s takovými mrtvými není příjemné pobývat pohromadě. Mrtvý má zůstat tam, kam patří, a neplést se mezi živé. Mulové, kteří se vrací na zem, trpí. A kdo trpí, ten trápí. Proto jsme za ty bludné duše prosili Boha, aby se jich ujal, odpustil jim hříchy a dopřál pokoj jim i nám.

Každý Rom má nějaké zážitky s muly. Třeba moje tchyně, ta by mohla vyprávět! Matka mé tchyně pracovala odmalička u zedníků. Když jí bylo čtrnáct let, udělal jí polír dítě. Pak druhé a nakonec třetí. Samozřejmě si ji nevzal, protože to byla cikánka. Provdali ji za Roma a ten ji kvůli těm třem nemanželským dětem strašně bil. Celý život jí vyčítal, že musí živit tři pancharty. Z matky mé tchyně se ze samého žalu stala loupežnice. Ne že by loupila, ale byla neohro-

žená, každému řekla, co si myslí, a veřejně si vzala, co potřebovala. Jednou potřebovala zelí, a tak se vypravila na nejbližší zelné pole. Mou nastávající tchyni vzala s sebou, bylo jí tehdy asi deset let. Přijdou na pole a najednou se za nimi ocitne nějaký gádžo. Za normálních okolností by loupežníci ani nenapadlo, aby se ho lekla, naopak, byla by mu takovým způsobem vysvětlila, že potřebuje zelí, že by vzal nohy na ramena, i kdyby to byl sám velitel četníků. Tentokrát ovšem matka mé tchyně zkameněla a nebyla schopná se hnout z místa. Podle toho poznala, že to není gádžo, ale mulo. Vtom už se jim také zjevil zepředu. Vypadal příšerně, jenom do obličeje mu nebylo vidět, protože mulové nikdy neukáží obličej. Podle oblečení a podle pohybů poznala matka mé tchyně, že je to nebožtík hospodář, kterému patřilo zelné pole. Přišel si ochránit své zelí. Když z loupežnice opadla hrůza, popadla dceru za ruku a pádily domů, co jim nohy stačily. Musely se spokojit s „nahými haluškami“ bez zelí.

Já jsem si také užila s mulem. Mohlo mi být dvanáct let. Strašně jsem chtěla jít do kina. Dávali nějakou kovbojku. U nás v městečku nepromítali totiž nikdy nic jiného než kovbojky. Jenže do kina člověka zadarmo nepustili a lístek stál korunu. Povídám naší Maruši: „Maruš, půjdeme vinšovat a vyděláme si na lístek.“ Bylo to o vánocích a to vždycky celá horda romských dětí chodila po vesnici vinšovat. Zašly jsme do každého dvora, zaspívaly Narodilo se Jezulátko a selky nám dávaly šinga – veliké rohlíky – nebo pětník. Umínala jsem si, že nám vinšování musí vynést na lístek do kina.

Vydaly jsme se z domova ráno za tmy, abychom předběhly ostatní děti. Jenomže ve vesnici nikde nikdo, všude tma, za jediným oknem se nesvítilo. Povídám: „No jo, asi je ještě noc!“ Copak jsme věděly, kolik je hodin? „Co budeme dělat? Pojd', jdeme domů.“ A šly jsme domů. Jak sestupujeme po svahu od mostu k osadě, koukám, před naším domkem někdo stojí. Nějaká ženská. Podle oblečení to byla gádži, sukně až na zem, šátek s třásněmi.

„Podívej, támhle stojí nějaká selka,“ povídá Maruša ve stejné chvíli, kdy jsem to chtěla říct já. Přiblížily jsme se k ní: „Pochválen buď Pán Ježíš Kristus, kam jdete, teta?“ Ona nic. Neozvala se. Jenom nehybně stojí. Nebylo jí vidět do obličeje. Pojala mě hrůza, strnula jsem, ani oči jsem nemohla odvrátit – a jak tak na ni koukám, vidím, že to je jakoby vzduch, šátek, sukně, všechno jenom mihotavý, tetelivý, černý vzduch. Pustila na nás takovou hrůzu, že jsme

byly víc mrtvé než živé. Pak se to zjevení rozplynulo. Maruša to viděla úplně stejně jako já, také tu dlouhou sukni a šátek s třásněmi. Dodnes nevím, co to mohlo být.

Nejvíc si užívali s muly hudebníci, když se vraceli v noci domů z hraní. Náš tatínek šel jednou se svou kapelou z Prešova, jako obvykle přes louku, aby si zkrátili cestu. Najednou vidí, že před nimi ve vysoké trávě stojí nějaké zjevení. Zdvihlo se to, shýblo se to, zdvihlo se to, shýblo se to. A muzikantům už bylo zle od žaludku. Tatínek jako primáš musel chtít nechtě napřed. „Dobrý večer přej, pochválen buď Ježíš Kristus.“ To stvoření nic. Sklonilo hlavu a zase ji zdvihlo. Mulo! Hudebníci zůstali jako přimražení, nemohli se hnout z místa. Stáli a stáli, až konečně tatínek povídá: „Přece tu nemůžeme stát do rána, musíme domů.“ Dodal si odvahy a krůček po krůčku se blížil k přízraku. Kouká – kůň! Shýbl hlavu, uškubl trávu, zdvihl hlavu a přežvykoval. A tak pořád dokola. Muzikanti se dali na útěk a nezastavili se až doma. Otec vtrhl do dveří, svalil se na lavici.

„Co je ti, Mikluš, co je ti?“ vylekala se maminka.

„Mulo! Vzal na sebe koňskou podobu!“ Nikdo tatínkovi nevymluvil, že ten kůň byl mulo. Jenomže ve vesnici žil jeden devadesátiletý gádžo a ten měl koně. Pouštěl ho vždycky v noci ven, aby se napásl na cizím. A to byl nejspíš ten mulo.

Sny

Naši lidé věřili na sny. Každý den se diskutovalo o tom, co se komu zdálo, zvláště byl-li to nějaký neobyčejný sen. Sedělo se venku pre vatra a najednou povídá jedno děvče: „Zdálo se mi o rybě.“ A ty starší ženské, jako byla Pavlína nebo Cibrikaňa, se hned vyptávaly: „Co se ti o té rybě zdálo?“

„Plavala a najednou se obrátila břichem nahoru.“

Pavlína nehnula ani svailem v obličej, ale udělala takový pohled, že jsme všichni věděli: A jéje, to není dobře! „Ryba znamená dítě. U vás v rodině se narodí dítě, ale nepočítejte s tím, že bude žít.“ Skutečně, sestra toho děvčete porodila a dítě hned umřelo.

Mně se také plnily sny. Kdykoli se mi zdálo o syrovém mase, ně-

kdo se u nás doma pohádal. Jakmile se mi zdálo o mase, snažila jsem se vyvarovat hněvu, abych hádce předešla. Málo platné, stejně vždycky došlo k nějaké rozepři. Ale aspoň jsem na to byla připravená a říkala jsem si: Musí to být, nedá se nic dělat. Však ono to přejde a zase bude dobře.

Samozřejmě, že se mi spousta snů nesplnila, ale tři události v mém životě jsou spojeny se sny a nikdy na ně nezapomenu.

Jednou ráno jsem šla prát prádlo k potoku – to už jsem byla vdaná – a kamarádka, co prala vedle mě, povídá: „Jaj, Ilon, víš co? Zdálo se mi, že budeš mít dvojčátka, dvě holčičky.“ Bylo to rok před koncem války, žili jsme tehdy už pod lesem, kam nás vyhnali z obce gardisté, hlad, bída, nevěděli jsme, co se s námi v příštím okamžiku stane. Rozzlobila jsem se: „Blázníš! Do téhle mizérie mám rodit děti? Já děti nechci!“ Byla jsem tak rozčilená, že jsem s tou holkou potom nemluvila. Kdo jí dovolil, aby se jí o mně zdály takové hloupé sny?!

Za tři týdny nato jsem zjistila, že jsem v jiném stavu. Šla jsem se jí omluvit. „Mělas pravdu, ale dvojčata to nebudou, protože nechci.“ „Jak myslíš. Já na tvém místě bych si raději připravila dvoje pleny a dvě peřinky.“ Já ji odbyla, že má moc rozumů. No, a při porodu povídá porodní babka: „Děvče, víš, že to budou dvě? Za tím prvním se dere na svět ještě druhý!“ A já měla připravenou jenom jednu peřinku a jedny šatičky, protože se mi nechtělo věřit kamarádkčinu snu.

Za mnoho a mnoho let mi sen prozradil, že mi umře muž. Byl na operaci, zauzlila se mu střeva. Operace dopadla dobře, doktoři mi řekli, že nemusím mít nejmenší strach a že ho za týden pustí domů z nemocnice. Té noci ale za mnou přišla ve snu moje mrtvá maminka a povídá: „Holčičko, neplač, každý si musí prožít své. Za dva dny se stane velká věc.“ Za dva dny můj muž umřel. Bylo mu padesát sedm let.

Nejtragičtější událost se stala před čtyřmi lety. Bylo to strašné. Snad jsem tomu mohla zabránit, nevím. Zdálo se mi o čisté, průzračné vodě... jezero... na dně jezera ležel náš Románek, nejmladší syn naší Máni. Nádherný chlapeček s kudrnatými vlásky, drzý, bystrý, bylo mu dvanáct let. V tom snu se usmíval, jako se usmívají mrtví, a byl andělsky bílý. Probudila jsem se zpocená hrůzou. Románka vzali naši známí na Širavu a zeť za ním měl v poledne jet. Měla jsem

nutkání zeťovi zavolat, aby jel okamžitě, jenomže zeť je Čech a já se bála, že se vysměje cikánským pověrám. Netelefonovala jsem, ale celé dopoledne se mi svíralo srdce. V jedenáct hodin spadl chlapec uprostřed jezera z lodky, a než ho stačili vylovit, byl utopený.

Prošla jsem mnoha marxistickými školeními, přeorientovala jsem se na materialismus, protože jsem nechtěla, aby se o mně říkalo, že jsem zaostalá. Ale ta naše romská skutečnost – či nadskutečnost – mi vždycky připomněla, že je to všechno i jinak.

Pohádky

Romové si vyprávěli pohádky a někde si je vyprávějí dodnes. Gádžové ne, pokud pamatuju. Chodila jsem do vesnice drát peří, ale při tom se pohádky nevyprávěly, jenom příběhy ze života.

U nás v osadě byli dva věhlasní vypravěči: Didin dědeček a Květin dědeček. Romské pohádky byly velice těžké, složité a dlouhé. Didin dědeček začal vyprávět třeba už odpoledne a o půlnoci ještě nebyl u konce.

Vyprávělo se dvakrát třikrát do týdne. Celá osada se směstnala ve vypravěčově chatrči, každý dal halír na petrolej a na tabák. Kdo neměl, přinesl polínko anebo vypravěči naštipal dříví.

Maminka nás na pohádky nerada pouštěla, protože jsme vždycky přinesli blechy. Na blechy byla maminka strašně zlá! Strhala z nás šaty, naházela je do hrnce, vyvařila, vyházela ven slamníky, podpálila slámu a hnala tatínka ke kmotře Nogradové: „Mikluš, hybaj k Nogradům pro slámu! Ty tvoje děti zase přinesly domů blechy!“ Ale co to bylo platné, když jsme jí večer zase utekli na pohádky!

V obci bylo kino, jenomže co byla ta nejnapínavější kovbojka proti romské pohádce! I když musím přiznat, že do kina jsme taky rádi chodili. Až na to, že jsme neměli peníze na lístky. Nejradši chodil do kina bratr Jožka, co umřel tak mladý. Chytil ryby, prodával je gádžům – my se ryb štítily – a za to, co dostal, koupil lístek do kina pro sebe i pro mě.

Škola

Začala jsem chodit do první třídy a vůbec jsem se neučila. Učitelka nás cikánské děti posadila do poslední lavice. Lavice byla pro čtyři a nás v ní sedělo sedm. Učitelka si nás nevšímala a my jí taky ne. Trhaly jsme papírky a hrály jsme si, že vaříme halušky: halušky trhané, halušky krájené, halušky párané, všechny druhy halušek, jaké dělaly naše maminky. Polívka byla z inkoustu.

Za nějakou dobu moje maminka zjistila, že sice do školy chodím, ale že vůbec nic neumím. Rozzlobila se, došla za ředitelem, aby zjednal pořádek. Příštího dne si mě učitelka poprvé všimla. „Tak ty se chceš učit?“ zeptala se udiveně.

Já nechtěla, to jen moje maminka chtěla! Ale řekla jsem, že ano, že se chci učit. Učitelka mi půjčila slabikář a začala se mi věnovat. Posadila mě do první lavice a já se učila. Učitelka říkala, že mám dobrou hlavu.

Ve druhé a ve třetí třídě začaly romské děti odpadat jedno po druhém, ve čtvrté třídě už jsem zůstala úplně sama. Do školy jsem chodila jenom v zimě, protože na jaře a na podzim jsem pracovala na poli u sedláků.

Ve třiatřicátém roce jsme dostali židovskou učitelku. Byla moc hodná, měla mě ráda, protože tatínek hrál u nich v krčmě. Nosila mi do školy každý den dva rohlíky. Slovenské děti měly z domova přesnídávku, já nikdy nic. Ale ať z tohoto místa nevstanu zdravá, já se těch rohlíků ani nedotkla, přinesla jsem je domů – doma byla Maruša, Haňuša, Tono, Vilma – a společně jsme se o ně podělili.

Knížky jsem neměla, ale chodila jsem do školy dřív a půjčovala jsem si je od slovenských dětí. Nejdříve se ode mne odtahovaly, ale pak se stalo, že učitelka začala před celou třídou číst mé slohové úlohy jako nejlepší, a děti si mě oblíbily. Při zeměpisu a při dějepisu jsem jim dokonce napovídala. Počty mi nešly, ale to mi zase pomohli slovenští spolužáci.

Jednou mi jeden kluk podtrhl nohu, já upadla, brečela jsem a on se mi posmíval „Ubulená cikánka!“ Ale ta židovská učitelka mu tak nafackovala, a před celou třídou, že už si pak na mě nikdo nedovolil.

Od čtvrté třídy jsem seděla v lavici s jedním slovenským chlapecem, protože, jak říkám, žádné jiné romské dítě už se mnou nechodilo. Jmenoval se Edi Orgoňas. Já seděla u okna, a když jsem se vyklonila, viděla jsem na kostelní hodiny. Edi vždycky šeptal: „Koukni, kolik je hodin!“ Jenomže já hodiny neznala, a tak jsem si vymýšlela: Tři čtvrtě na devět, půl desáté, jedenáct a pět minut. Edi byl spokojený... Už je taky nebožtík. Den před jeho smrtí jsem ho potkala v Prešově. Objali jsme se – už jsme oba měli vnoučata – a já povídám: „Pamatuješ, Edi, jak ses mě vždycky ptal, kolik je hodin? Já dělala, jako že koukám na kostel, a přitom jsem hodiny vůbec neznala. Vymýšlela jsem si.“

„A to mi říkáš po padesáti letech?“ smál se Edi. Pak zesmutněl a řekl: „Ilonko, už se asi nevidíme.“

„Proč bychom se neviděli?“ řekla jsem. „Do smrti máme daleko.“ Pak jsme se rozloučili. A on se příští den oběsil. Pocházel z chudé rodiny, vystudoval při zaměstnání na učitele, učil na učňovce, vzal si nóbl ženu a žena mu byla nevěrná. Neuměl se s tím vyrovnat.

Čachtická paní a potůček bublavý

Odmalička jsem ráda četla. Knížky jsem si půjčovala v obecní knihovně. A pak, když jsem dělala u sedláka, jsem si ušetřila na Časopis paní a dívek. Vycházely tam na pokračování romány jako Hrabě Monte Christo, Čachtická paní a samá červená knihovna: Kroky v mlze, Oči pod závojem, Zrzka z pátého poschodí. Moc mě to dojmalo! Četla jsem, co se mi dostalo do ruky.

Ze všeho nejvíc se mi líbila Čachtická paní. Zabíjela mladá děvčata a koupala se v jejich krvi a vůbec utlačovala lid. Ale pak se proti ní postavil nějaký Drozd a nějaký Kalina a s nasazením vlastních životů učinili rázný konec jejím krvelačným choutkám! Drozd a Kalina se mi stali idolem neohroženosti a umínila jsem si, že budu jako oni bojovat proti bezpráví všech čachtických paní světa!

Jeden chlapec od nás se dal najmout k cirkusu. Když se vrátil ze světa, přinesl si plný kufr otrhaných kovbojek. Vymámila jsem je na něm. Po práci jsem sedla ke knihám a četla jsem třeba celou noc.

Maminka se zlobila, že propálím spoustu petroleje. Když byla jasná noc, četla jsem při měsíčním světle.

Svému muži jsem musela po svatbě každý večer před spaním vyprávět. Vyprávěla jsem mu obsahy knížek, které jsem přečetla. A když už jsem dovyprávěla všechny kovbojky a dívčí romány, nevěděla jsem jak dál. „Že tě shodím z postele, Černá, jak nebudeš povídat! Vyprávěj a honem!“ vyhrožoval. A tak jsem si začala vymýšlet vlastní příběhy: o krásné romské tanečnici Džajáně, do které se zamiluje krutý šlechtic, chce ji upálit, když neopětuje jeho lásku, ale nakonec sám uhoří ve svém zámku; o romském vajdovi, který propadne zhoubné vášni ke své nevlastní dceři a za trest je proměněn v kozla; o romském chlapci, který vede Romy za sluncem do země hojnosti a spravedlnosti a podobně. Můj muž si to ohromně pochvaloval a říkal: „To je ale kovbojka! Člověk by nevěřil, že se ve světě píše dokonce o nás, o Romech! Na co všechno ti lidi neprijdou!“ Teprve za mnoho a mnoho let jsem mu řekla, že jsem si ty historky vymýšlela sama.

Když mi bylo asi čtrnáct let, zkoušela jsem potají sama psát. Psala jsem básničky, samozřejmě zamilované, bublaly v nich potůčky, švitořili ptáčkové a srdíčka plakala nebo se smála, někdy podle toho, jak se opravdu chovalo mé srdce, a někdy, aby to vyšlo do rýmu. Psala jsem slovensky, vůbec mě napadlo, že by se dalo psát také romsky. Sedláci se nám posmívali, že mluvíme hantýrkou, hatmatilkou, farahúnskou řečí, do školy romština nepatřila, v životě jsem neviděla tištěné romské slovo, myslela jsem, že jediná řeč způsobila pro literaturu je slovenština. Slovensky jsem psala i proto, že jsem se chtěla pochlubit, jak dobře gádzovskou řeč umím. Většina Romů mluvila slovensky špatně. Mezi sebou jsme nepro nesli slovenskou větu, se Slováky jsme se nestýkali – nebo spíš oni se nestýkali s námi –, jejich řeči jsme se s nimi dohadovali, jenom když nás potřebovali na nějakou práci nebo když jsme si od nich šli vyprosit trochu jídla. Posmívali se nám, že mluvíme „naopak“ a „rozlámané“ – a napodobovat cikánskou slovenštinu patřilo také k jejich kratochvím. A já jim chtěla dokázat, že tu jejich slovenštinu umím stejně dobře jako oni, proto jsem své básně psala slovensky.

Když jsem měla pár básniček napsaných, vypravila jsem se za učitelem, který mě učil na měšťance. Tenhle učitel organizoval na

vesnici ochotnické divadlo, pro které sám napsal hru. Přečetl si moje básničky a byl nadšen. Snad ani ne tak básničkami samotnými, jako tím, že „chudé cikánské děvče ze zapadlé osady sedí večer při měsíčním světle a píše básničky“. Tak to alespoň o mně napsal do pořadu, který připravil pro rozhlas. Jmenovalo se to: Londýn Paříž – Velký Šariš. Recitovali tam dvě moje básničky. Dostala jsem několik dopisů, z Ružomberka, z Košic, a dokonce z Bratislavy. A jednou přijel za učitelem reportér z Časopisu paní a dívek, že o mně chce napsat reportáž. Chtěl k tomu moji fotku. Já žádnou fotografii neměla, v životě jsem nebyla u fotografa a nikdy nikdo mě do té doby nefotil. Kvůli reportáži v Časopise paní a dívek jsem si nechala udělat svou první fotografii v životě. Vypravila jsem se s Papiňori do Prešova, měla jsem na sobě kostýmek z anglické látky. Poprosila jsem fotografa, aby mě na té fotografii udělal hezkou bílou. Fotografii jsem poslala do časopisu. Jenomže mezitím byl zřízen slovenský stát a cikáni byli postaveni mimo zákon. Článek o mně neotiskli a fotografii mi poslali zpátky.

III / Nápadníci, svatba, u tehyně v Kapušanech

*Džwľi bijo murš sar e lavuta bijo vonos,
murš bije džwľi sar o tover bijo destos*

*Žena bez muže je jako housle bez smyčce,
muž bez ženy je jako sekera bez topírka*

Čhaja – děvčata

K nejdůležitějším úkolům rodiny patřilo najít vhodné ženichy pro své dcery a vyhlédnout po všech stránkách způsobilá děvčata jako snachy do rodiny. Svazky mladých sloužily k tomu, aby se výhodně spojila dvě příbuzenstva, a tím aby vzrostla jejich síla a prestiž. Jestli se mladým bude líbit partner, kterého jim rodiče vybrali, na to se příliš nehledělo. Od chvíle, kdy se z čhajori, z holčičky, stala čhaj, dívka, nepřestala matka, otec, starší bratři a sestry, tetičky, strýčkové, švagrové, sestřenice a celé široké příbuzenstvo uvažovat o tom, kdo by byl pro ni nejvhodnějším ženichem. Děvčata samozřejmě také snila o zeniších a dělala všechno pro to, aby se zalíbila některému z chlapců, kteří po pěti po šesti obcházeli osady a vyhlíželi si nevěsty. Všechny jsme věřily, že si nás vezme za ženu náš pirano, chlapec, na kterého jsme potají myslely, a že s ním budeme nadosmrti šťastné. Pak jsme si vzaly toho, koho nám určili rodiče – málokterá si troufla te denašel – utéct s piranem proti vůli rodičů. Ale nakonec spolu manželé šťastně zestárli, třebaže je nedala dohromady romantická láska, nýbrž moudrá volba rodičů. Nepamatuji, že by u nás v osadě byl před válkou někdo opustil ženu a děti. A aby matka opustila děti – to už bylo úplně vyloučené. Teprve po válce přestala tahle slušnost, pativ, platit.

Při první menstruaci se z děvčátka stala dívka, z čhajori se stala čhaj. První žena v rodině, která na to přišla, jí musela dát obrovskou facku. Takovou facku, aby měla celý den červenou tvář. Věřilo se,

že děvče bude pak hezké, dlouho mladé a hlavně odolné pro život. A že ponese bez reptání svou životní zátěž, tak jako bez hlesnutí sneslo tu facku. Že bude očekávat neočekávané. Nám Romům se neustále dělo něco neočekávaného. Ani jsme nemohli plánovat svůj osud, když za nás pořád a pořád rozhodovali jiní.

No, a ze mě se také jednoho dne stala dívka. Přišla na to má maminka. Vejdu takhle do kuchyně, tatínek seděl u stolu, maminka vařila. Uviděla mě, odskočila od plotny a vlepila mi takovou facku, že jsem se zapotácela.

Tatínek vyskočil: „Proč ji biješ! Zbláznila ses? Co udělala?“ Maminka se jenom smála: „Však ona ví proč!“ Tatínek nic nepochopil a maminka mu to vysvětlit nemohla, protože by to byla hanba.

Holčičky mohly běhat po osadě, jak se jim zachtělo, ale čaj neměla na krok sama z domu. Kamkoli se hnula, automaticky s ní šel někdo z rodiny. Alespoň nějaké dítě. Celá osada dávala pozor, aby se žádná „jejich“ čaj neprohřešila proti cti. Jakmile se usmála na nějakého chlapce, šel někdo k nim domů žalovat, že má pirana.

Děvčata se samozřejmě parádila. Malovaly jsme si tváře a rty červeným krepovým papírem. Každá musela mít mašli ve vlasech. Hlava samé peří a sláma – ale to havraní hnízdo zdobila mašle. Ohromná móda byly zlaté zuby. Selské dcerky měly opravdové zlaté zuby. Jedly spoustu cukru a slaniny, zuby se jim kazily, doktor se nepáral plombováním, vytrhl zub a nasadil zlatý. My měly zuby krásné, bílé, zdravé, ale abychom nevypadaly, že si zlatý zub nemůžeme dovolit, obalovaly jsme si je staniolem. Za desetník jsme si koupily sáček bombónů ve staniolu – a už nám zářily pusy.

My, co jsme byly tak černé, jsme se pudrovaly bílou moukou. Když si uvědomím, že se dneska „bílé“ ženy jezdí opalovat k moři, aby byly černé, je mi z toho do smíchu.

Dívčí neděle

Volno jsme měly jenom v neděli, jinak se dělalo u sedláků od jara do podzimu, od slunka do slunka.

V neděli jsme se sebraly, celý houf děvčat, držely jsme se za ruce, pod pažďí, kolem ramen a šly jsme na nádraží do Šariše, kouka-

ly jsme, kdo přijíždí a kdo odjíždí, a pak jsme to přetřásaly, proč asi odjíždí, kam odjíždí, odkud přijíždí a co tam dělal. Zdálo se nám to velice napínavé.

Ještě zajímavější byly výpravy do Prešova. Ráno jsme se oblékly a šly jsme do Prešova nakupovat – to znamená, že jsme si šly vyhlédnout boty, které bychom si koupily, kdybychom měly peníze. Anebo se na nás rodina složila a my si boty mohly skutečně koupit. Čhaj musela mít boty, jinak se o ní zpíval posměšný popěvek: „...na-ne la ča papučí, bo na kerel oj buťi“ – nemá než papuče, protože nepracuje. Papučí byly onuce vycpané slámou a přivázané k noze provázkem. Nosily se v zimě, jinak Romové chodili bosí. Výjimkou byli muzikanti a čhaja. Když chtěla čhaj lepšího ženicha, musela mít boty.

Do Prešova jsme chodily pochopitelně pěšky, sedm kilometrů tam, sedm kilometrů zpátky. Vrátily jsme se na oběd, protože v neděli jedla celá rodina slavnostně dohromady. Po obědě jsme se sebraly a znova do Prešova. Zase celý houf a zase pěšky. V Prešově jsme špacirovaly po korze. Když jsme měly ušetřeno padesát haléřů, zašly jsme si do cukrárny na kremroli, když ne, jen tak jsme se procházely a nechaly se okukovat romskými mladíky. Scházeli se sem z okolních vesnic, aby se poohlédli po nevěstách.

Já chodila odmalíčka všude s Papiňori. Z každého chlapce si utahovala, nikdo jí nebyl dost dobrý, pyšnila se asi proto, že byla tak bílá. Jednou jsme šly po městě a za námi takový tlustý mládenec s pérem na klobouku. Jak ho Papiňori uviděla, vyprskla smíchy. Stouply jsme si k výkladní skříní a dělaly jsme, jako že si prohlížíme látky. Přistoupil k nám a povídá: „Jak se máte, děvčátka hezounká, mohl bych se s vámi projít?“

Já nechtěla nikdy nikoho urazit, povídám: „Proč ne.“ Ale Papiňori se začala řehtat. „Projdeme se s tebou, ale napřed nám řekni, co to je: Černej válec, kterej válcuje silnice a nosí na hlavě klobouk s pérem.“ Mládenec zrudl a beze slova odešel.

Jindy se k nám přidružil klarinetista z Drienova. Bylo mu sedmáct let, ale už se o něm povídalo po celém kraji, jaký je to vynikající hudebník. Nosil klarinet neustále pod paží, aby dělal dojem na děvčata. Oslovil nás: „Vy jste ze Šariše, děvčata, že jo?“

„Ááááno,“ povídám zdvořile a pěkně protahuju slova, tak jak to dělají Maďari a po Maďarech panští Romové z Košic.

„Tak to bychom si mohli trochu popovídat, co říkáte?“ on na to.

Jenomže Papiňori se na mě otočila: „Ilon, už jsi viděla černou krávu s klarinetem pod paží?“ On byl totiž ohromně černý. Chlapec se urazil a odešel.

Takhle se Papiňori chovala ke všem nápadníkům. Nakonec ji provdala beznosá Lina za syna sestry manželky svého bratra. Nežili spolu pěkně. Pak její muž umřel a Papiňori je dlouho vdovou, mnohem déle než já. Znova už se nevdala. Dříve u nás nebylo zvykem, aby se vdova honem honem vdávala. Většinou zůstávaly svým mužům věrné i po jejich smrti.

Jednou jsme jeli sklízet brambory do Fintic na panské. Správce hraběcího statku pocházel ze Šariše, a tak nám tu práci dohodil. Jako obvykle jsme táhli celá kumpanie do Fintic. Samí Romové. Bylo tam spousta Romů z celého kraje, až od Svidníka a od Sniny. Dali nás nocovat do baráku sbitého z prken, spalo se na pryčnách, jenom my ze Šariše spali na slamnících, protože správce byl Šarišan. V té době už za mnou chodil Jozef.

Papiňori a já jsme měly brázdy vedle sebe. Pořád po nás pukoval takový hezký chlapec od Svidníka. Nakonec si dodal odvahy a oslovil nás: „Juj, d'ufčata, dybyste viděly mynho stryndu! Jagy je to muzygant!“ V životě jsme takovouhle řeč neslyšeli. Svidník je od Prešova daleko, na poutě se tam nechodilo, a tak jsme tamější Romové neznali. Holky začaly vrískat jako pominuté a opičily se po něm: Mynho stryndu! Mynho stryndu!

„To se směhete ze mně?“ rozzlobil se mladík.

Chtěla jsem ho usmířit, povídám vážně: „My se z tehebehe ne-směhemeheme, my se směheme tvynmu stryndovi!“ A holky říčely ještě víc.

Ten chlapec pak za mnou začal chodit. S košem v ruce. Vybíral brambory, které jsem vykopala. Krásně mi zpíval a líbil se mi, byl hezký a jemný a na tu jeho řeč jsem si zvykla. Povídá: „Ilon, budeš mě mít ráda?“ A já povídám: „Vidíš támhle na kopci Kapušanskej hrad? Pod tím hradem bydlí můj snoubenec. Jestli uvidí, že za mnou chodíš, zabije tebe, mě a pak sebe. Klidně za to pude na deset let do basy. Takovej to je frajer. V Kapušanech jsou Romové rváči.“ Neřekl na to ani slovo, odešel a od té doby jsem Mynho Stryndu neviděla. Ani nevím, koho si pak vzal.

Můj pirano

Dříve byla romská děvčata poctivá. Neexistovalo, aby se holka s nějakým chlapcem milovala jen tak. Jestliže spolu něco měli, byla z toho obrovská veřejná ostuda, a buď spolu museli pak žít, anebo bylo děvče znemožněné někdy na celý život.

Samozřejmě jsme se zamilovávaly do chlapců a chlapci do nás. Na koho jsem myslela, byl můj pirano, a kdo se na mě při nějaké pouti nebo na zábavě díval déle než na ostatní děvčata, o tom se rozkřiklo, že si mě vybral za piraňi.

Mně se také líbil jeden chlapec. Byl to velký muzikant, nádherně hrál na housle. Nikomu jsem o své lásce neřekla, nechtěla jsem, aby si mě dobírali. Byla bych se hanbou propadla, kdyby se měl dozvědět, že se mi líbí, protože jsem nevěřila, že já, taková černá, bych se mohla líbit jemu. Bylo mi asi patnáct let. Jemu šlo na sedmnáctý.

Jednou byla v Chmiňanech svatba. Na svatby se scházeli Romové z daleka široka, protože to byla zase příležitost, aby si vyměnili novinky, společně se pobavili, zasmáli, poplakali, zazpívali a zatancovali. A samozřejmě chlapci obhlíželi děvčata a děvčata chlapce – a rodiče si vybírali zetě a snachy. Svatba byla krásná událost, pro hosty možná ještě krásnější než pro ženicha a pro nevěstu. Tenkrát do Chmiňan jsme se vypravili celá banda šarišské mládeže, maminka nám děvčatům ušila krásné dlouhé šaty, abychom se blýskly jako ty nejkrásnější družičky.

Na svatbě se bavíme, tancujeme, okukujeme, zpíváme, je poledne, ale ještě nám nikdo nenabídl ani sousto jídla. Je už skoro večer – a jídlo žádné. Romové, co vystrojili svatbu, byli velice chudí. Pozvali dovnitř jenom dospělí, na nás na mládež nezbylo. Co teď? Domů se nám nechtělo, ale tady zůstat o hladu? Nejedli jsme od včerejšího poledne, řekli jsme si: Najíme se na svatbě. Potom si konečně všimla jedna ženská, že se motáme hlady, a uvařila nám halušky s tvarohem. Pozvala dovnitř nás družičky. Vrhly jsme se k míse. Jenomže už tu byli za námi i chlapci a bez pozvání. Za mých mladých let byl mezi Romy takový zvyk, že se děvčata styděla jíst před chlapci a chlapci před děvčaty. To by raději opravdu umřeli hladu, než aby

jeden před druhým vzal jídlo do pusy a přežvykoval. Ještě dnes se v poctivých romských rodinách tenhle zvyk udržuje. Nám se sbíhaly sliny, ale seděly jsme a koukaly naprázdno do plné mísy. Naše holky do mě strkaly: „Ilono, řekni jim něco!“ Povídám: „Chlapci, vidíte, že se před váma stydíme jíst. Nenajíte se ani vy, ani my.“ Zastyděli se a vyšli ven. V chodbě měla teta stát hrnec s vodou po haluškách. A ti mládenci měli takový hlad, že ji vypili. Jenomže teta jim potom uvařila nové halušky.

Najedli jsme se a šli jsme znova tancovat. A ta teta, co nás pohostila haluškami, křikla na hudebníky: „Ticho! Přestaňte hrát!“ Hudba přestala hrát a teta povídá: „Děvčata na tuhle stranu, chlapci na tuhle stranu! A teď si každý půjde pro děvče, na které myslí! Ať všichni vidíme, kdo je čí pirani!“

Hudba spustila a já čekala, kdo pro mě přijde. Najednou koukám, zatímco jsme jedly halušky, ocitl se na svatbě i ten hudebník, do kterého jsem byla zamilovaná. Můj pirano! Vůbec jsem se neodvažovala doufat, že by pro mě mohl přijít. Vykročil z řady mládenců. Rozbušilo se mi srdce. Ke komu půjde? Zamířil ke mně. Byla jsem šťastná, že se to nedá vypovědět. Potom mě odvedl z kola a zpíval mi: „Nic spolu nemáme, jen se na sebe díváme, ale to naše podívání je lepší než jiných milování.“ Sám si tu písničku složil. Mezi Romy je to tak: Když někdo chce oznámit něco, co se stydí říct veřejně, zazpívá to v písničce. Písnička je posvátná a nedotknutelná. Řekne-li se něco v písničce, nikdo se nesmí urazit ani zlobit, ani posmívat. Ale také není povinen na písničku odpovědět. Může, má-li chuť, ale nemusí. Když mi zpíval, myslela jsem, že uhořím štěstím a studem. Byla jsem celá bez sebe a vůbec mě nenapadlo nic, co bych měla říct. Jindy jsem byla tak výřečná, na všechno jsem dovedla odpovědět, uměla jsem žertovat – a teď najednou mi nepříjde na jazyk ani slůvko. Vykládal si moje mlčení tak, že ho nechci. Vzal si pak ženu pre čeranki, to znamená sestru chlapce, za kterého se prodala jeho sestra. To bylo mezi Romy velice, velice časté.

Bydlí v Prešově nedaleko mě. Má spoustu dětí a vnučat. Když se potkáme, díváme se do země, pak zdvihneme hlavu, pozdravíme se a jdeme každý svou cestou.

Chlapec se rodí se smyčcem v ruce, děvče vyrůstá s písní

Nežádánější ženich byl hudebník a nežádánější nevěsta bylo děvče z hudebnické rodiny. Když byla navíc bílá, mohli si rodiče ženichy vybírat, cenilo se to víc než bohatství. I děvčata, která uměla zvláště pěkně zpívat, byla vyhledávaná – jinak zpívat jsme uměly všechny, protože čhaja zpívaly každý den od rána do večera.

Náš tatínek byl hudebník, ale v době, když jsme byly na vdávání, ohrozila jeho kapelu silná konkurence – Rudalis a jeho muzikanti. V naší osadě byly kapely dvě: tatínkova a Rudalisova. Rudalis vlastně patřil do přibuzenstva, protože jeho bratr si vzal za ženu naši Emu. A samotný Rudalis se vyučil hře na housle u našeho tatínka. Byl to vynikající hudebník!

Ty dvě kapely spolu soutěžily. Dvakrát třikrát do týdne vynesli hudebníci svoje nástroje pre vatra, celá osada se kolem nich shlukla a otec povídá: „Tak, chlapče, spust', ukaž, co umíte.“

„Nejdříve vy, strejdo, vy jste starší,“ povídá Rudalis a tátova kapela spustila. Rudalis jenom číhal, jak bude otec hrát. Pak mrkl na svoje lidi – znamenalo to: My jsme lepší! A Rudalisova kapela se do toho dala. Otec vrtěl hlavou a shovívavě se usmíval. Kdepak! Kampak se na nás hrabou! To je divočina a není v tom ten pravý cit! „Jó, chlapče, hudebník jsi dobrý, neříkám, že ne, ale chybí ti fajnovost!“ Potom otec s přimhouřenýma očima a se vznešenými gesty vykouzli několik fajnových tónů, jeho kapela se hned chytla a začala ho fajnově doprovázet. Když dohráli, povídá Rudalis: „Jenže strejdo, dneska je jiný svět! Lidi chtějí trochu víc divočiny, moderní písničky!“ A tak se hezky ve slušnosti hádali, každý si myslel, že on je lepší než ten druhý, trumfovali se celé odpoledne pozdě do noci a my přitom zpívali a tancovali a měli jsme se dobře.

Gádzové si přinesli židličky, rozesadili se na mostě jako na galeřli a poslouchali.

Gádzové o nás říkali: Cikáni si žijou jako šnepi. Šnep je prý takový malý ptáček, který vůbec nejí a jenom zpívá. Já myslím, že tako-

vý ptáček neexistuje. Ale pravda je, že když nebylo co jíst, hráli jsme a zpívali a na bídu se zapomnělo.

Při bašaviben, to je při naší romské zábavě, přistoupila v určitou chvíli k cimbálu žena, která měla něco na srdci, a řekla: „Teď zahrajte mou písničku.“ Spustila a kapela se chytla. Byl u nás například jeden člověk a ten bil surově svou manželku. Měl obličej zohyděný důlky po neštovicích a my mu říkali Bela Rapavo. Pamatuju se, jak právě jeho žena si jednou při bašaviben zjedнала ticho a pak začala zpívat: „Človče, co to děláš, ve dne v noci chodíš opilý, všechno, co vyděláš, propiješ a pak přijdeš domů a zmlátíš ženu!“ Bela měl veřejnou ostudu a nemohl nic dělat, protože, jak jsem řekla, písnička byla nedotknutelná.

My jsme Belovu ženu litovaly. Jako děti jsme běhaly kolem jejich chatrče, házely jsme jim na střechu kamení a bláto a volaly jsme: „Belo Rapavo, polez ven, když budeš bít ženu, okna ti rozbijem!“ On nás honil po osadě, klel, nadával, ale potom přece jen šel do sebe, začal se stydět a už svou ženu tolik nemlátíl.

A ještě na jeden případ často vzpomínám. S tatínkem hrál v kapele ještě jeden primáš. Byl mladý, zaučoval se, ale měl velký talent. Jeho žena byla krásná, ale ne právě pořádná. Jednou měli naši hrát na svatbě a ona mu nevyprala košili. Jít ve špinavé košili byla pro hudebníka obrovská ostuda. Vypůjčit si košili byla také ostuda, navíc nebylo od koho. Kromě hudebníků nikdo bílou košili neměl; vlastně ani ti chudší hudebníci neměli košile a nosili pod sakem jenom jepašgad – límec s náprsenkou bez zad. Když tenhle mladý primáš zjistil, že nemá v čem hrát, tak svou ženu zbil. Hned při příštím bašaviben o tom veřejně zpívala. Jenomže pak si vyžádala sólo jedna z jeho sester a zazpívala, že taková ženská, která neumí vyprat mužovi košili, si bití zaslouží. Ona mu potom už košile prala, aby nebyla pro ostudu. Romská písnička měla velkou moc! Lidé si bez hádky a bez proklínání řekli, co chtěli, a ostatní se přitom ještě zasmáli nebo vyplakali. Zpívala hlavně děvčata a ženy. A když se muž chtěl svěřit s něčím choulostivým na veřejnosti, zazpívala to za něj některá z jeho příbuzenstva.

U nás v osadě zpívala nejlíp jedna mladá žena; člověku šel až mráz po zádech, když zpívala. Její muž byl vynikající hudebník, měli spolu čtyři děti, muž zemřel, když bylo nejstaršímu devět let. Plakala jako děšť, mysleli jsme, že jeho smrt nepřezije. Potom, když jí

skončil smutek a směla zase zpívat, přistoupila vždycky k cimbálu a zpívala o tom, jak jí odešel muž. Celá osada plakala s ní. Jejich nejstarší chlapec měl nadání po otci. Už jako sedmiletý hrál na cimbál a hudebníci ho brali s sebou na svatby. Dělili se s ním o výdělek jako s dospělým. Ale i tehle chlapec zemřel mladý. V pětadvaceti letech odešel svou cestou.

Hrát na svatbách bylo někdy dobrodružství. Málokterá vesnická svatba se obešla bez rvačky. Čím větší rvačka, tím více se o takové svatbě povídalo, tím byla nevěsta slavnější. Rvačky často odnášeli naši hudebníci. Chasník přišel k primášovi a řekl: „Teď zahraj tu mou!“ a předzpíval písničku. Muzikanti se museli okamžitě chytit, i když písničku třeba v životě neslyšeli. Jakmile se nechytli a chasník byl prudký, rozbil primášovi housle o hlavu. Dělal to z frajeřiny, aby se o nich vyprávělo. Anebo přišel jeden taneční pár a chtěl tuhle písničku, přišel druhý: „Ne, tuhle ne, tuhle zahraj!“ – A teď se začali mezi sebou hádat a prát – ale housle rozbíjeli o hlavu našim muzikantům. I můj otec přišel s rozbítenými houslemi.

Horší bylo rozbít basu nebo cimbál. Cimbál stál velké peníze. Můj muž vyprávěl, jak u nich na jedné veselce jen tak tak vynesli cimbál z místnosti, protože už na něj začaly dopadat flašky od slivovice. Cimbalista plakal a trásl se, protože přijít o cimbál znamenalo přijít o chleba.

Ale div divoucí, v Kapušanech, odkud pocházel můj muž, existoval jeden Rom, který rozbíjel housle o hlavu selským synkům. To bylo něco nevidaného a neslýchaného. Jmenoval se Movač. Mohl si to dovolit, byl vynikající hudebník, velký neurvalec a strašný boháč. Handloval s prasaty. Kvůli prasatům zabil svého vlastního bratra, otce mého muže. Jozefovi byly tehdy tři roky. Hanebný strýc Movač neseďel ani minutu, protože dal soudci sto tisíc.

Movač měl vždycky drahocenné housle a hrál na ně božsky. Když za ním na veselce přišel nějaký chasník a chtěl, aby mu zahrál jeho písničku, zjednal si Movač jedním slovem ticho v sále a vyběhl mládence: „Zpívej!“ Když chasník zpíval dobře, Movač ho pochválil a písničku zahrál. Jakmile zpíval falešně, Movač křikl: „Dost, Janku, dost! To se nedá poslouchat!“ Sál se bavil na účet pokořeného zpěváka. Některý chasník zpíval dál, protože chtěl ukázat, že si nedá poroučet od nějakého cikána, a tomu rozbil Movač housle o hlavu. Pak odešel ze sálu a bylo po zábavě. Movačovi se nikdo neodvážil

něco udělat, říkalo se, že je ve spolku s ďáblem. Příštího dne si koupil nové housle, ještě lepší a dražší než ty předešlé. Někdo říká, že rozbil housle o hlavu stovce chasníků, někdo tvrdí, že to byly dvě stovky – bůhví co je pravda. Jedno ale pravda je: že Movač hrál tak božsky a přitom to byl takový neurvalec spolčený s ďáblem. Jak je to možné?

Ještě chci dopovědět, jak to bylo s kapelou mého tatínka. Tatínek stárnul, byl hodně nemocný, trpěl na průdušky a zápal plic, a šel se svým uměním dolů. Možná že ani nešel, ale Rudalísova kapela se vypracovala a byli čím dál tím lepší. Chasníci přestávali na svatby a na zábavy zvat tatínka a začínali zvat Rudalíse.

V naší rodině se věřilo, že tatínkovu kapelu očarovala beznosá Lina. Lina byla jediná ženská v naší osadě, která neměla muže. Nikdo si ji nevzal, protože neměla nos. (Ale má překrásnou vnučku od své dcery, která se jí narodila, nikdo neví jak.) O Lině se říkalo, že umí čarovat. Přičarovala chlapce děvčeti, nebo naopak dovedla mladé od sebe odloučit.

Děvče, které si chtělo získat chlapcovu lásku, muselo Lině přinést kotoř, kousek chlapcovy košile, Lina ho páčila na ohni a říkala třikrát za sebou: „Ať tvé srdce pro mě hoří jako tenhle hadr.“ Chlapec pak děvče chtěl, i když ho nechtěl.

Lina patřila do Rudalísova příbuzenstva a Rudalís prý, když nemohl nad tatínkovým uměním zvítězit poctivě, nechal ho počarovat. Lina prý přinesla o půlnoci hlínu ze hřbitova, sebrala ji z devíti hrobů a pak ji hodila zezadu na naše hudebníky, aby si jich lidé nevíšali tak, jako si nevíšají těch mrtvých v hrobě.

Tatínek housle nikdy neopustil. Když už pak nemusel hrát pro obživu, hrál pro své a pro naše potěšení.

Nápadníci

Byly jsme čhaja, a tak se o nás ucházeli chlapci. Nejvíc o naši Marušu. Byla krásná, bílá, měla nápadníků jako vlasů na hlavě. Ale ani já si nemohla stěžovat.

Jednou před naším domkem zastaví vůz tažený dvěma bílými koňmi, na voze spousta pálenky a jídla – a ženy; za vozem houf mu-

žů na bicyklech. Koně zaržáli, ženy slézají z vozu a nosí k nám do bytu pálenku a jídlo. Tatínek s maminkou jenom valili oči, nevěděli, co to má znamenat. Schovali se v zadním pokoji, já také. Ale ti Romové je přišli slušně pozvat na hostinu. Tatínek jako zdvořilý člověk vyšel tedy ven i s houslemi, svolal kapelu a hrálo se, tancovalo, jedlo, pilo. Byli to Romové z Lipjan, znali jsme se z poutí. Vznešená rodina, protože sestru té ženské si vzal zvěrolékař.

Ve dvanáct hodin v noci se tatínek zeptal: „Poslouchejte, lidi, co to má znamenat?“

Švagrová zvěrolékaře, která to tu všechno od začátku organizovala, povídá: „To znamená, že bychom si rádi zítra ráno odvezli vaši Ilonu.“

„Pročpak a kampak?“ ptal se otec dál, ačkoliv mu bylo jasné, oč jde.

„Chtěli bychom ji jako bori do našeho domu, zkrátka za nevěstu. Náš Lajko by se uvolil s ní žít.“

V té době za mnou právě začal chodit Jožko. Jedna ženská od nás byla provdaná v Lipjanech a chtěla Jožku získat pro svou dceru. Proto tyhle lidi navedla, aby mě přišli te mangavel, namluvit si, pro svého syna: Hele, hele, u nás v Šariši je taková a taková rodina, Mikluš, ušlechtilý člověk, vynikající hudebník, jejich dcery chodí oblékané jako hraběnky a Ilona je učená! Chodí do měšťanky! To by bylo něco pro vašeho kluka. Takhle je hecovali a hecovali, až ta rodina zapřáhla koně – měli vůz a koně, protože vozili uhlí na nádraží – a přijeli k nám na námluvy.

Maminka povídá: „Podívejte, naší Iloně je sotva šestnáct let. Bude se vdávat, až jí bude osmnáct, a to v kostele!“

„Jaj!“ zabědovala jejich matka. „Šestnáct let! To už má být řádná holka dávno vdaná! Chceš, aby ti zůstala na zasmrádlý tvaroh?“

„O to se nemusíte bát, protože za ní chodí syn Lackani z Kapušan!“

„Jaj, Mikluš!“ křičela jejich máma. „My vám dáme vůz, my vám dáme oba koně, jenom nám dejte svou dceru za nevěstu!“

„Poslouchejte, lidi,“ povídá otec, „já nevychoval krávu, abych jí s váma handloval za koně. Naše Ilona k vám za nevěstu nepůjde!“

„Jaj, Mikluš,“ ječela jejich matka jako pominutá, „zítra ráno musíme vaši dceru přivést do Lipjan, ať se děje, co se děje! Zejtra musí být v našem domě jako bori!“

„Poslouchejte, lidi,“ křikl otec, ačkoliv to byl tak mírný člověk, „já vás nezval, já vás do svého domu nevolal. Jestli víte, co je čest, odejděte v míru a v pokoji, než se něco stane.“

Já byla celou tu dobu zavřená v zadním pokoji a jenom jsem poslouchala, co se děje. Byla jsem strašně zvědavá, ale bála jsem se vyjít, protože maminka mi přikázala, že se z pokoje nesmím hnout. Když se ale začalo ozývat to vřeštění a křik, nevydržela jsem to a vyklouzla jsem ven. V tu chvíli se u mě ocitl mládenec, kterého jsem viděla poprvé v životě. „Ilon, ty mě nechceš?“ ptá se. Byl to jejich Lajko.

„Já už mám snoubence a tebe nechci!“

„Ráno se musíme vrátit s nevěstou do Lipjan! Ráno se musíme vrátit s nevěstou do Lipjan! Jááááá!“ ječela jejich matka. „Dám ti za ni dvacet tisíc! Ta hanba, když přijedeme bez nevěsty!“

„Poslouchejte, lidi, kdybyste nám dali celej Prešov a k tomu přidali ještě ty vaše zasraný Lipjany, tak naši dceru do vašeho domu za nevěstu nedáme!“ pronesl tatínek poslední slovo a oni museli odjet. Ještě v noci našli do vozu, mužští nasedli na bicykly a jeli. A jak jeli, ta ženská pořád křičela: „My se bez nevěsty do Lipjan nevrátíme! Jááááá!“

Pak mě chtěl za ženu syn Polky Špacajky, co bydlela u nás v osadě se svým opilcem. Měli spolu čtyři děti, dva chlapce a dvě děvčata. Jeden chlapec šel studovat na kněze a ten druhý pořád říkal: „Ilon, vemeš si mě?“ Myslela jsem, že si dělá legraci. Odmalička jsme spolu vyrůstali, chodili jsme společně na houby, na maliny, připadal mi jako bratr, nikdy mě ani nenapadlo, že bych si ho mohla vzít za muže! Pak odešel na vojnu, a když se vrátil, zeptal se: „Čekala jsi na mě?“

Vyvalila jsem na něj oči. „Copak mě napadlo, žes to myslel vážně? Já si budu brát syna Lackani z Kapušan. A pak, ty jsi gádžo a já jsem cikánka a to nejde dohromady!“

Maminka nám odmalička vštěpovala: Rom Romeha, gadžo gadžeha – Rom s Romem a gádžo s gádžem. Říkala: „Gádže si nevezmeš, vezmeš si cikána!“ Sama byla Polka, ale cítila se jako Romka. „Co myslíš, že jsi?“ řekla mi. „Smradlavá cikánka! Jakmile uděláš něco, co se gádžovi nebude líbit, začne ti nadávat do cikánů. Máš to zapotřebí? Vezmeš si Roma a hotovo!“

Když mi bylo šestnáct let, jela jsem poprvé v životě vlakem. Od

nás z Prešova stála jízdenka korunu dvacet. To byl velký peníz, proto jsme chodili pěšky. V Košicích byla pouť a tentokrát se všichni vypravili vlakem, a tak jsem jela také. Ohromně se mi to líbilo! Líbilo se mi, jak utíkají kolem oken stromy a telegrafní tyče, poslouchala jsem, jak bubnují kola do kolejnic, a byla jsem ohromně pyšná, že jedu vlakem.

A co se nestalo! V tom vlaku jel jeden seminarista, mladý chlapec, který studoval na pravoslavného kněze. Na sobě bílé roucho a oholenou hlavu, obrovské černé oči – a ty oči plály jako dva ohně. Seminaristu rozbolela hlava, až omdlával. Vypravila jsem se po vagonu a ptám se lidí: „Nemáte prášek proti bolení hlavy?“ Sehnala jsem mu prášek, podávám mu ho a povídám: „Nech sa páci!“ Díval se na mě celou cestu, až mi z toho bylo zle.

Pár dní nato jsem ležela v nemocnici, řezali mi nohu. Ten den, co mě propouštěli, jdu po chodbě a koho nepotkám? Seminaristu z vlaku! Měl na sobě nemocniční pyžamo. Zaplály mu oči a povídá: „Nemoh jsem se vynadivit, jak jste pro mě sháněla ve vlaku ty léky, slečno!“ Já jenom koukala, jak mu hoří oči, a mlčela jsem. „Moc rád bych se s vámi oženil!“ řekl. „Ve vrátnici mě čeká můj snoubenec,“ odpověděla jsem. Sklopil oči a odešel.

Za několik dní jsem šla po Prešově a proti mně kráčí průvod seminaristů. Byl mezi nimi. Prošel kolem mě se sklopenou hlavou. Pak už jsem ho nikdy neviděla.

A ještě si mě velice usilovně namlouval jeden věhlasný klarinetista. Věděla jsem o něm, ještě než jsme se náhodou setkali na nedělním korzu v Prešově. Romové z celého kraje o sobě navzájem věděli, i když se osobně neznali. A tenhle chlapec byl obzvlášť známý, protože chodil do gymnázia. Jenomže byl strašně černý!

Jednou za mnou přišel až k nám do domu, pod pažďím klarinet, v ruce aktovku s knížkami. Maminka byla pohostinná, pozvala ho dál a mě poslala do krámu pro chleba a něco k zakousnutí.

Vracím se z krámu a kdo k nám nejde, můj snoubenec Jožka. „Co jsi taková zaražená?“ povídá, „ani mě nevitáš? Nejsi ráda, že jsem přišel?“

Nezmohla jsem se ani na slovo. U nás doma už se hrálo. Chlapci přinesli housle, basu, a můj černý nápadník se k nim připojil s klarinetem. Papiňori zpívala. Vešla jsem s Jozefem dovnitř. „Ahááá!“ povídá. „Ahááá!“ A moje maminka nato: „Poslouchej, chlapče,

koho Pámbu přived do domu, toho přece nevyhodím. Moje dcery jsou slušné a vědí, co je čest. Proto se mohou bavit, s kým chtějí. Tobě z toho žádná újma nevzejde.“

Stejně mě za chvíli zavolala a řekla: „Vyprovod' klarinetistu k vlaku!“

„Jede ti vlak,“ povídám. On pochopil a rozloučil se. Šla jsem ho doprovodit. Šplháme nahoru po svahu na most a on povídá: „Ilonko, už jsem o tobě vyprávěl doma. Řek jsem: Mami, tati, budete se divit, jakou vám dovedu nevěstu! Studovanou! Chodí do měšťanky – a jak je slušná!“

A já povídám: „Víš přece, že už jsem zaslíbená Jozefovi. Začal za mnou chodit dřív než ty.“

V tu chvíli vylezl Jozef zpod mostu, šel potají za námi, chtěl vědět, co si budeme povídat. „Ty máš ale štěstí, Černá, že jsi řekla, co jsi řekla! Kdybys mu slíbila, že si ho vezmeš, nejsi už mezi živými! Ani ty, ani on, ani já!“ Pak mě poslal domů a šel klarinetistu vyprovodit sám.

Klarinetista si pak vzal jedno děvče z Kežmarku. Byla to s odpuštěním běhna. Žila s mužem a zároveň s jeho otcem – s vlastním tchánem! Rvali se o ni jako psi, řezali se břitvami. Byla krásná jako svatá na oltáři, a přitom taková děvka! Pak si ti dva uvědomili, že jsou pro ostudu celému světu, a poslali holku domů. Její otec byl ohromně bohatý, handloval s prasaty, nabízel padesát tisíc tomu, kdo si ji vezme. Málo platné, každý se jí štítíl, že žila se synem a s otcem zároveň. Pak na ni nachytali toho černého klarinetistu. Pocházel z jiného kraje a nevěděl, co je holka zač. Anebo to nechtěl vědět? Byl rád, že bude mít bílou, když sám je tak černý? Nevím. Šťastni spolu nebyli.

Po válce pracoval někde na úřadu a jednou se sešli s Jozefem v Bratislavě na nějakém zasedání. Po zasedání chtěl jet klarinetista domů, ale Jozef mu povídá: „Bratře, nejezdi, šofér pil.“

On povídá: „Do Trenčína je to kousek a chci být v noci doma.“ Jel. Sotva vyjeli z Bratislavy, šofér narazil na strom a oba byli na místě mrtví.

Jak provdali sestru Emu

Ženichy vybírala maminka podle svého gusta, tak jak se to mezi slušnými Romy dělalo. A když si chlapec vyhlédl dívku, vzal si ji jen tehdy, pokud s ní rodina souhlasila. Občas se stávalo, že se dva mladí do sebe zamilovali a rodiče jim nechťeli sňatek povolit. Pokud měli velkou odvahu, utekli. Ukrývali se u nějakých příbuzných co nejdál od domova. Když se pak vrátili s dítětem, rodiče je obvykle přijali. Útěk byl ovšem čin, ke kterému bylo třeba hodně odvahy. Autorita rodičů byla svatá. A pak, členové rodiny se milovali navzájem a srdce člověku nedovolilo, aby příbuzným udělal bolest nebo ostudu.

Naší Emě vybrala ženicha babička. Byl to chlapec od nás z osady, vynikající kovář, koval podkovy, udidla, rydla k pluhům, panty do dveří. Jmenoval se Laci. Laciho maminka kamarádila s naší babičkou, a tak se domluvily, že si Laci vezme Emu. Ema o ničem nevěděla. Už byly domluvené zasnuby a Ema pořád o ničem nevěděla.

Jednoho dne k nám přijde Laciho rodina s flaškami pálenky a Ema se ptá: „Pro koho si to přišli?“

„Pro tebe, přece!“

Ema ječela, křičela, že ho nechce, že si ho nevezme! Málo platné, za pár týdnů byla svatba. Příbuzní se jim složili na chatrč na druhém konci naší osady a koupili jim prasátko. Jednou se Ema s Lacim pohádala, a jak to bývalo v takových případech zvykem, utekla k mamince. Prasátko vzala s sebou. Nechala ho v komoře a prasátko kvičelo, jako by ho už popravovali. Za chvíli se otevrou dveře, ve dveřích Laci, a že si jde pro prase. Samozřejmě, že si nešel pro prase, ale pro Emu. A co se nestalo! V okamžiku, kdy stanul ve dveřích, prasátko přestalo kvičet a celou dobu, co u nás seděl, ze sebe nevydalo hlásku. Maminka mohla klidně tvrdit, že tu ani Ema, ani prase nejsou. Jenomže se nemohla udržet smíchy, jaké je to prase inteligentní, že ví, kdy má kvičet a kdy ne. Za tři dny se potom Ema vrátila k Lacimu i s prasetem.

Dnes mají Lacka, Zoliho, Rudiho – Paľi umřel –, potom Magdu a Haňušu. V míru a v lásce spolu zestárli.